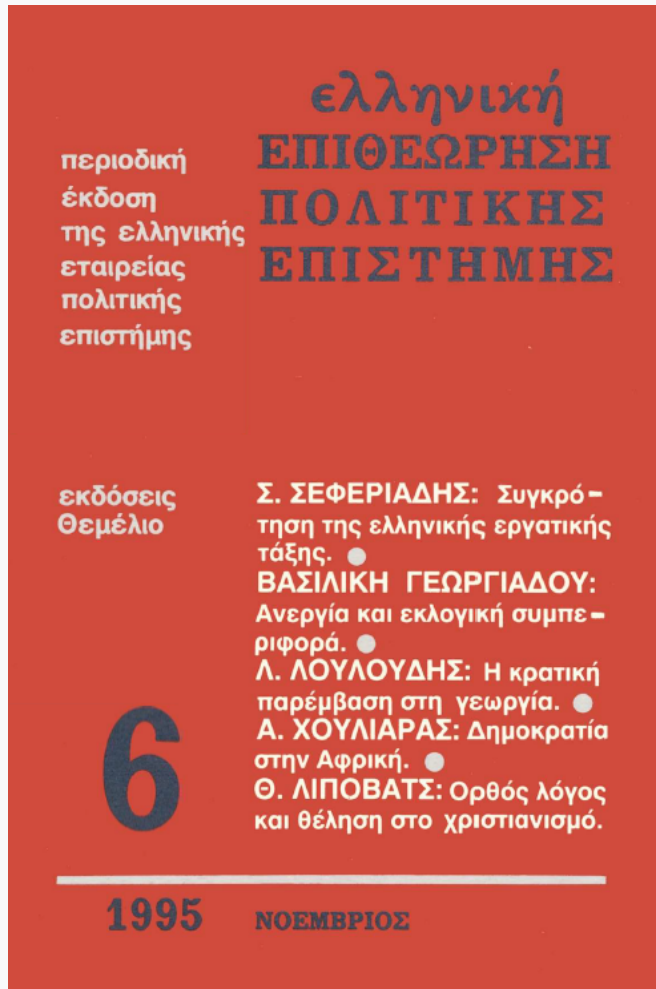

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 6, Αρ. 2 (1995)

Οικονομικές συνθήκες και εκλογική συμπεριφορά. Οι κομματικές προτιμήσεις των ανέργων σε περιόδους κρίσης απασχόλησης

Βασιλική Γεωργιάδου

doi: [10.12681/hpsa.15282](https://doi.org/10.12681/hpsa.15282)

Copyright © 2017, Βασιλική Γεωργιάδου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γεωργιάδου Β. (2017). Οικονομικές συνθήκες και εκλογική συμπεριφορά. Οι κομματικές προτιμήσεις των ανέργων σε περιόδους κρίσης απασχόλησης. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 6(2), 79–120.
<https://doi.org/10.12681/hpsa.15282>

**ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΙΚΗ
ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ. ΟΙ ΚΟΜΜΑΤΙΚΕΣ ΠΡΟΤΙΜΗΣΕΙΣ
ΤΩΝ ΑΝΕΡΓΩΝ ΣΕ ΠΕΡΙΟΔΟΥΣ ΚΡΙΣΗΣ
ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ**

1. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ

Μετά από δύο συναπτές δεκαετίες συνεχιζόμενης μαζικής ανεργίας στις περισσότερες από τις βιομηχανικά ανεπτυγμένες κοινωνίες, οι πολλαπλές εκδηλώσεις της κρίσης απασχόλησης ενισχύουν, πλέον, τη διαπίστωση ότι το φαινόμενο βρίσκεται ακόμη εν εξελίξει.¹ Οι πολιτικές απασχόλησης που συχνά, διαζευκτικά ή συμπληρωματικά, δοκιμάζονται (μείωση εβδομαδιαίου χρόνου εργασίας με ή χωρίς μισθολογική εξίσωση, δεύτερη αγορά εργασίας, ευέλικτη απασχόληση, πρόωγη συνταξιοδότηση κτλ.) κρίνονται, μέχρι στιγμής, ως μερικώς μόνον αποτελεσματικές.² Η εφαρμογή τους, δηλαδή, μπορεί να συμβάλει στη δημιουργία θέσεων εργασίας, δεν επιδρά όμως θεαματικά στον περιορισμό του μέσου χρόνου παραμονής των ανέργων εκτός εργασίας ούτε μετριάζει το ποσοστό των διαρκώς ανέργων επί του συνόλου των ανέργων ούτε απομακρύνει ικανοποιητικά το ενδεχόμενο περιθωριοποίησης από

* Η Βασιλική Γεωργιάδου είναι πολιτικός επιστήμων, διδάκτωρ φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου του Münster (ΟΔΓ).

1. Το ποσοστό ανεργίας στις χώρες της Ε.Ε. την περίοδο Ιουνίου-Ιουλίου 1992 ανερχόταν σε 9,5% (14 εκατομ. πολίτες). Τον Ιούνιο του 1991 ο αριθμός των ανέργων ήταν κατά 1 εκατομ. μικρότερος και ένα χρόνο πριν (1990) οι άνεργοι έφθαναν τα 12 εκατομ. Τον Απρίλιο του 1994 το ποσοστό ανεργίας άγγιξε το 11% και οι άνεργοι τα 17,8 εκατομ. (στοιχεία: Eurostat 1994).

2. Συνοπτική παρουσίαση των παραπάνω στο Β. Γεωργιάδου, *Νέα Ένδεια και Αρωγή. Συρρίκνωση της αγοράς εργασίας και κοινωνικές πολιτικές*, Παπαζήσης, Αθήνα 1992, σ. 79 επ. και σ. 47, σημ. 70.

το σύστημα απασχόλησης των λεγόμενων ομάδων υψηλού κινδύνου (νέων χωρίς επαγγελματική εμπειρία, γυναικών, ατόμων χωρίς σαφή εξειδίκευση κτλ.). Το παραπάνω ενδεχόμενο ενισχύεται περαιτέρω με δεδομένη και την προϋούσα «τμηματοποίηση» (segmentation) της αγοράς εργασίας: τη διαίρεσή της δηλαδή σ' ένα υψηλά εξειδικευμένο δυναμικό που δραστηριοποιείται στον «πρωτογενή» πυρήνα της και σ' ένα οριακά ενταγμένο προσωπικό που προσφέρει υπηρεσίες στη «δευτερογενή» αγορά. Το φαινόμενο της τμηματοποίησης συνεπάγεται τη βεβαιότητα των ρυθμισμένων εργασιακών σχέσεων και της συνεχούς απασχόλησης για τη συμπαγή ομάδα του στελεχικού δυναμικού της αγοράς εργασίας, την παρατεταμένη, όμως, έκθεση στην πιθανότητα της απορρύθμισης του εργασιακού πλαισίου και της ανεργίας για τα εύκολα υποκαταστάσιμα μέλη της που δραστηριοποιούνται στην περιφέρεια του συστήματος απασχόλησης.³

Μεσούσης της μαζικής και διαρκούς ανεργίας, ένα καίριο ερώτημα που (επανα-) προβάλλει στις ημέρες μας είναι το κατά πόσον η παραπάνω πραγματικότητα, νοούμενη είτε ως οικονομική θεματική (issue) είτε ως κοινωνικό πρόβλημα,⁴ είναι δυνατόν να επηρεάσει ή και να μεταστρέψει μια ήδη «παγιωμένη» εκλογική συμπεριφορά τμημάτων του εκλογικού σώματος. Να επηρεάσει ή να μεταστρέψει τη συμπεριφορά κατά κύριο λόγο των ίδιων των ανέργων και εκείνων εκ των εργαζομένων που στο παρελθόν είχαν για ένα διάστημα παραμείνει εκτός του συστήματος απασχόλησης, καθώς και όσων έμμεσα θίγονται από τις διάφορες εκδηλώσεις της κρίσης της αγοράς εργασίας ή, εν είδει απειλητικής προοπτικής, αισθάνονται πως, προσωπικά, κάποια στιγμή θα υποστούν τις συνέπειές της.

3. Η σχετική βιβλιογραφία είναι εκτενής. Ενδεικτικά βλ. R.C. Edwards κ.ά. (επιμ.), *Labor Market Segmentation*, Lexington/Mass. 1975· H.-P. Blossfeld - K.-U. Mayer, «Labor Market Segmentation in the Federal Republik of Germany: an empirical study of segmentation theories from a life course perspective», στο *European Sociological Review*, τόμ. 4, 2 (1988), σ. 123-140. Στη τμηματοποίηση και τα εδαφικά χαρακτηριστικά της αναφέρονται οι J.R. Owens - L.L. Wade, «Economic Conditions and Constituency Voting in Great Britain», *Political Studies*, τόμ. 36 (1988), σ. 30-51, ιδιαίτ. σ. 39. Για τις πολιτικές-εκλογικές συνέπειες της τμηματοποίησης, H. Krieger - K. Liepelt - R. Schneider - M. Smid, *Arbeitsmarktkrise und Arbeitnehmerbewußtsein*, Infas, Campus 1989, σ. 69 επ.

4. Στη διάκριση αυτή προβαίνει ο D. Roth, «Ökonomische Situation und Wahlverhalten», στο *PVS*, τόμ. 18, 2-3 (1977), σ. 537-550, ιδιαίτ. σ. 541-545.

Η ανάλυση της σχέσης ανεργίας και εκλογικής συμπεριφοράς σε ένα πρώτο επίπεδο παραπέμπει σε μια ευρύτερη θεματική ενότητα, που περιεχομένου της έχει τη διακρίβωση των συνεπειών που προκύπτουν από την παρατεταμένη ύφεση που επικρατεί στο σύστημα απασχόλησης. Είναι γεγονός ότι η μελέτη των πολιτικών και, ειδικότερα, των εκλογικών συνεπειών, ως μιας επιμέρους ενότητας στην παραπάνω γενική θεματική, χαρακτηρίζεται από θεωρητικά κενά και μεθοδολογικές αδυναμίες, οι οποίες αντικατοπτρίζονται στην αντιφατικότητα των τελικών συμπερασμάτων σχετικών μελετών. Απλοποιητικές και ψυχολογικά διανθισμένες υποθέσεις που διακρίνονται από τάσεις υπεργενίκευσης σε ό,τι αφορά την εκλογική συμπεριφορά των ανέργων, καθώς και τη συμπεριφορά εν γένει του εκλογικού σώματος σε συνθήκες κρίσης απασχόλησης: συναφείς, επίσης, υποθέσεις που παρουσιάζουν τις κομματικές προτιμήσεις των ανέργων ως εμφανώς διστάμενες από τις αντίστοιχες του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, με απόληξη της διάστασης αυτής την εικαζόμενη πολιτική απάθεια των ανέργων και τη ριζοσπαστικοποίηση των «χαμένων» του εκσυγχρονισμού της αγοράς εργασίας, συνθέτουν τα συνήθη γνωρίσματα της, ούτως ή άλλως, μη επαρκώς ανεπτυγμένης έρευνας των πολιτικών συνεπειών της ανεργίας.

α. Οικονομικές θεωρίες της πολιτικής και κομματικές προτιμήσεις

Ο προς εξέταση αλληλοσυσχετισμός ανεργίας και εκλογικής συμπεριφοράς εντάσσεται σ' ένα ευρύτερο αναλυτικό πεδίο που αντικείμενό του έχει τον έλεγχο της διαπλοκής οικονομικών και πολιτικών παραμέτρων. Ως μεταβλητές του πεδίου αυτού που συμπυκνώνεται περισσότερο στις αναπτύξεις περί του «οικονομικού κύκλου της πολιτικής» (political economic cycle) και της οικονομικής ψήφου εκλαμβάνεται, συνήθως, ένα σύνολο μακροοικονομικών μεγεθών (πληθωρισμός, ανεργία, εισόδημα), το περιεχόμενο των οποίων υπόκειται σε διαφορετικές δημοσιονομικές χρήσεις εκ μέρους της εκάστοτε κυβερνητικής εξουσίας.⁵ Αυτές συναρτώνται

5. Αναλυτική παρουσίαση της θεματικής με αναφορές στο ελληνικό κομματικό σύστημα στους Στ. Θωμαδάκη - Δ. Σερεμέτη, «Ο εκλογικός δημοσιονομικός κύκλος», *ΕΕΠΕ*, 2 (1993), σ. 48-82· Π. Καζάκος, «Οικονομική πολιτική και εκλογές: Ο πολιτικός έλεγχος της οικονομίας στην Ελλάδα: 1979-1989», *ΕΕΠΕ, Εκλογές και Κόμματα στη δεκαετία του '80*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σ. 129-164.

με την πολιτική συγκυρία, προ- ή μετεκλογική, εντός της οποίας τα μεγέθη αυτά εντοπίζονται. Εξετάζεται, ωστόσο, αν οι μεταβλητές αυτές είναι δυνατόν να αποτελέσουν και αυτοτελείς «παράγοντες υποδομής» για τον προσδιορισμό της εκλογικής συμπεριφοράς. Στο πλαίσιο της θεωρίας και των εφαρμογών της εξετάζεται δηλαδή το εάν και κατά πόσο μακροοικονομικά μεγέθη και η διακύμανσή τους είναι δυνατό να δημιουργήσουν προϋποθέσεις μεταστροφής παγιωμένων κομματικών προτιμήσεων ή/και να συμβάλουν ευθέως στη θεμελίωση σταθερών πολιτικών προτιμήσεων.⁶

Οι κοινωνιολογικές θεωρίες της εκλογικής συμπεριφοράς,⁷ περισσότερο δομικά προσανατολισμένες, ασχολήθηκαν εντατικά με διαδικασίες παγίωσης κομματικών προτιμήσεων. Με τον τρόπο αυτό έδωσαν κατά το μάλλον ή ήττον πειστικές απαντήσεις για το πώς συγκροτούνται και διατηρούνται στο χρόνο οι κομματικές ταυτίσεις, δημιούργησαν ωστόσο ερωτηματικά για τις προϋποθέσεις μεταβολής των ταυτίσεων αυτών.⁸ Οι οικονομικές θεωρίες της πολιτικής,⁹ οι οποίες σημειωτέον εκκινούν από τη μεταστρεψιμότητα των προτιμήσεων των εκλογέων, επιχειρούν ακριβώς να δια-

6. Η διάκριση μεταξύ «παραγόντων υποδομής» και παραγόντων «άμεσης πρόσληψης και αξιολόγησης» στο R. Zintl, «Zur politischen Wirkungsweise von makroökonomischen Variablen: Ein Problemaufriß», στο D. Oberndörfer - H. Rattinger - K. Schmitt (επιμ.), *Wirtschaftlicher Wandel, religiöser Wandel und Wertewandel*, Duncker u. Humblot, Βερολίνο 1985, σ. 45-59, ιδιαίτ. σ. 45.

7. Μεταξύ των σχετικών θεωριών διακρίνουμε: (α) Το μικροκοινωνιολογικό υπόδειγμα εκλογικής συμπεριφοράς της Σχολής του Columbia, βλ. ενδεικτικά P.F. Lazarsfeld - B.R. Berelson - H. Gaudet, *The People's Choice*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη, Λονδίνο 1965. Ακόμη B. Berelson - P.F. Lazarsfeld - W. McPhee, *Voting. A study of opinion formation in a Presidential Campaign*, Σικάγο-Λονδίνο 1954. (β) Το μακροκοινωνιολογικό μοντέλο των S.M. Lipset - St. Rokkan, «Cleavage structures, party systems and voter alignments. An introduction», στο S.M. Lipset - St. Rokkan (επιμ.), *Party Systems and Voter Alignments: Cross National Perspectives*, Νέα Υόρκη 1967, σ. 1-64.

8. Στα ερωτήματα αυτά δίνει απαντήσεις η Σχολή του Michigan, λαμβάνοντας υπόψη δομικούς και ψυχολογικούς παράγοντες της συμπεριφοράς. A. Campbell - G. Gurin - W. Miller, *The Voter decides*, Evanston 1954· A. Campbell - Ph.E. Converse - W.E. Miller - D.E. Stokes, *The American Voter*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1960.

9. M. Kalecki, «Political aspects of full employment», *Political Quarterly*, τόμ. 14, 4 (1943), σ. 322-331· J. Ackerman, «Political economic cycles», *Kyklos*, τόμ. 1 (1947), σ. 107-117· W.D. Nordhaus, «The Political Business Cycle», *Review of Economic Studies*, τόμ. 42, 2 (1975), σ. 169-190· H. Kramer, «Short Term Fluctuation in the US Voting Behavior», στο *APSR*, τόμ. 65 (1971), σ. 131-143.

πιστώσουν τα αίτια και να εντοπίσουν τους όρους της μεταστροφής αυτής, αίτια και όροι που έχουν έναν οικονομικό προσδιορισμό και συσχετίζονται με την οικονομική συγκυρία, θετική ή αρνητική, εντός της οποίας λαμβάνουν χώρα οι εκλογικές αναμετρήσεις. Η υπόθεση της ύπαρξης ενός εκλογέα με λιγότερο σταθερές και δομικά προσδιορισμένες προτιμήσεις, που συναρτά την ψήφο του με μεσοπρόθεσμους και εν γένει παράγοντες της (οικονομικής) συγκυρίας, συνιστά ένα ουσιαστικό τμήμα του ερευνητικού ενδιαφέροντος των θεωριών αυτών.

Το μοντέλο του Nordhaus για τον οικονομικό κύκλο της πολιτικής, το οποίο αδιαμφισβήτητα εδράζεται θεωρητικά στην υπόθεση περί ορθολογικού ψηφοφόρου του Downs,¹⁰ και ένα πλήθος άλλων μελετών που είδαν το φως της αμερικανικής, προ πάντων, επιστημονικής δημοσιότητας (Kramer, παλαιότερα Åckerman κ.ά.), αποτελούν παραδείγματα μερικού ελέγχου της υπόθεσης περί κομματικών και εκλογικών προτιμήσεων μεταβαλλομένων συνεπεία της αυξομείωσης μακροοικονομικών μεγεθών. Σε ό,τι αφορά τις εγγενείς αδυναμίες των υποδειγμάτων αυτών, η κριτική που έχει μέχρι στιγμής ασκηθεί μάλλον δεν αφήνει περιθώρια για άλλες καινοτόμες παρατηρήσεις. Εξάλλου οι ίδιοι οι εμπνευστές αυτών των μοντέλων υπήρξαν γνώστες αρκετών αδυναμιών τους, τις οποίες ήδη μέσα στα κείμενά τους εντόπισαν, σχετικοποιώντας με τον τρόπο αυτό μέρος των βασικών υποθέσεών τους. Π.χ. ο Kramer αμφισβητεί την ύπαρξη ενός απολύτως ορθολογικού ψηφοφόρου, ο οποίος θα αποφάσιζε επί τη βάση μιας συγκεκριμένης αποτίμησης των συμφερόντων του αφενός και της συνολικής προσφοράς κομματικών (προγραμματικών) πακέτων αφετέρου. Ισχυρίζεται ότι ο ψηφοφόρος αποφασίζει έχοντας πληροφορίες «εύκολα διαθέσιμες», άρα ελλιπείς, και έχοντας αποκομίσει απλώς μια γενική εντύπωση για το κυβερνών κόμμα.¹¹ Βεβαίως, σύμφωνα με το Nordhaus, η άσκηση μιας επεκτατικής οικονομικής πολιτικής κατά την ύστερη περίοδο διακυβέρνησης ενός κόμματος, που θα επέφερε μείωση των ποσοστών ανεργίας και, αναπότρεπτα, αύξηση του επιπέδου τιμών, άρα και των ποσοστών πληθωρισμού, θα είχε μεγάλες πιθανότητες να αμειφθεί από το εκλογικό σώμα (τους προσφέροντες

10. A. Downs, *Οικονομική Θεωρία της Δημοκρατίας*, Πρόλογος-Επιμέλεια Ηλία Κατσούλη, Παπαζήσης, Αθήνα 1990 (τίτλος πρωτοτύπου: *An Economic Theory of Democracy*, Harper and Brothers, Νέα Υόρκη 1957).

11. H. Kramer, ό.π., *passim*.

εξαρτημένη εργασία, την εκλογική πελατεία εργατικών κομμάτων), παρ' ότι η μετεκλογική δημοσιονομική πολιτική του δεν μπορεί παρά να στηριζόταν στην εφαρμογή ενός σταθεροποιητικού προγράμματος, αναγκαίου προκειμένου να επέλθει ισορροπία στην «πληθωριστική έκρηξη».¹² Η εναλλαγή μεταξύ σφιχτής μετεκλογικής δημοσιονομικής πολιτικής και προεκλογικής πολιτικής των «δώρων» (potlatch), όπως χαρακτηριστικά ο Nordhaus αναφέρει ως το κεντρικό περιεχόμενο του οικονομικού κύκλου της πολιτικής,¹³ είναι γεγονός ότι δεν τυγχάνει πάντοτε της αναμενόμενης ανταπόκρισης του εκλογικού σώματος επιμέρους χωρών στη διάρκεια συγκεκριμένων εκλογικών αναμετρήσεων. Πάντως, από τις μέχρι τώρα διεξαχθείσες εμπειρικές μελέτες για την αλληλοδιαπλοκή οικονομικών και πολιτικών παραμέτρων καθίσταται φανερό ότι το σχήμα «επιβράβευση (αντιπόκριση)-τιμωρία» δε λειτουργεί πάντα κατά τον ίδιο τρόπο ούτε για την κυβέρνηση ούτε για τα υπόλοιπα μεγάλα και τρίτα κόμματα. Θετικές οικονομικές συγκυρίες που ταυτίζονται με χαμηλά ποσοστά ανεργίας και υψηλά εισοδήματα ενδέχεται να μη συγκρατήσουν την υποστήριξη των εκλογέων για το κυβερνών κόμμα (μηχανισμός επιβράβευσης), αν και υπό αυτές τις συνθήκες, και των υπολοίπων δεδομένων εάν διατηρηθούν ως έχουν, το κόμμα που διαχειρίζεται την εξουσία αποφεύγει, μάλλον, τις μεγάλες απώλειες, πράγμα ωστόσο που ενδέχεται να συμβεί σε συνθήκες κρίσης.¹⁴ Σ' αυτές τίθεται σε λειτουργία ο μηχανισμός τιμωρίας όχι μόνον της κυβέρνησης αλλά συχνά του συνόλου των κομμάτων πλειοψηφίας. Τελικώς αυτό το δίπολο «επιβράβευση-τιμωρία» ούτε όταν επαληθεύεται ούτε όταν διαψεύδεται εμφανίζει κάποια συστηματικότητα στη λειτουργία του,¹⁵ παρ' ότι στα πλαίσια των προσεγγίσεων της οικονομικής θεωρίας της πολιτικής έχει υποστηριχθεί και το αντίθετο. Η λογικοφανής υπόθεση, ότι η οικονομική συγκυρία επηρεάζει αναλόγως την έκβαση του εκλογικού αποτελέσματος, σε καμία περίπτωση δε συρρικνώνεται στη διατύπωση και μόνο της παραπάνω σχέσης,

12. Για το ενδεχόμενο «πληθωριστικής έκρηξης» βλ. W.D. Nordhaus, *ό.π.*, σ. 185.

13. Στο ίδιο, σ.187.

14. J.R. Owens - L.L. Wade, *ό.π.*, σ. 40.

15. Chr. Leithner, «Economic Conditions and the Vote: A Contingent rather than Categorical Influence», *British Journal of Political Science*, τόμ. 23 (1993), *passim*.

καθ' ότι, όπως έχει παρατηρηθεί, οικονομικές κρίσεις δε μεταβάλλονται ούτε αυτομάτως ούτε κατά κανόνα σε πολιτικές κρίσεις.¹⁶ Μάλιστα, όπως με έμφαση τόνισε ο M. Schmidt για την περίπτωση 18 συνολικά χωρών, τις οποίες μελέτησε υπό το πρίσμα των παραμέτρων που απαιτούνται για την επαλήθευση ή τη διάψευση της ισχύος του οικονομικού κύκλου της πολιτικής, «κυβερνήσεις μπορούν... να επιβιώσουν σχετικά εύκολα, ακόμη και όταν η οικονομία βρίσκεται σε κρίση».¹⁷ Οι αιτίες που αφορούν την έλλειψη μιας συστηματικότητας στην επαλήθευση ή τη διάψευση του μηχανισμού «επιβράβευση-τιμωρία» είναι ποικίλες, ανάγονται δε σ' αυτό καθ' αυτό το είδος της σχέσης οικονομικής συγκυρίας και εκλογικής συμπεριφοράς, μιας σχέσης η οποία περισσότερο εξαρτάται από το πώς προσλαμβάνεται η συγκυρία αυτή από τους εκλογείς παρά από τις πραγματικές διακυμάνσεις των οικονομικών μεγεθών.¹⁸ Ο τύπος της πρόσληψης αυτής κάθε άλλο παρά άσχετος είναι των ήδη παγιωμένων κομματικών ταυτίσεων και, όπου οι ταυτίσεις αυτές απουσιάζουν από ομάδες με μεταστρεφόμενες κομματικές προτιμήσεις, της δημόσιας εικόνας που το κάθε κόμμα έχει αποκτήσει από τον τρόπο που αυτό χειρίζεται συγκεκριμένες, μεταξύ αυτών και οικονομικές, θεματικές. Η συμπεριφορά του εκλογέα στην οικονομική συγκυρία είναι εξάλλου περισσότερο «τυχαία» και «απρόοπτη», παρά «ρητή» και «κατηγορική», όπως και ο Leithner σε σχετική του μελέτη παρατήρησε.¹⁹ Έτσι, ακόμη και μια αρνητική ως προς τις διακυμάνσεις της οικονομίας περίοδος για το κυβερνών κόμμα είναι δυνατόν να μη μεταφραστεί σε μια μαζική ή, τέλος πάντων, αποφασιστική άρση της υλοστηρίξης από την εκλογι-

16. M. Schmidt, «Politische Konjunkturzyklen und Wahlen. Ein internationaler Vergleich», στο M. Kaase - H.-D. Klingemann (επιμ.), *Wahlen und Politisches System*, Westdeutscher Verlag, Opladen 1983, σ.174-197, ιδιαίτ. σ. 175.

17. Στο ίδιο, σ.176.

18. Η σχέση επιβεβαιώνεται σε αναλύσεις που αφορούν τις ΗΠΑ, τη Γαλλία και τη Σουηδία. Διαψεύεται ωστόσο στις περισσότερες των περιπτώσεων που αφορούν τη Μ. Βρετανία, τη Νορβηγία, τη Δανία, την ΟΔΓ, εν μέρει και τις ΗΠΑ. Ενδεικτικά βλ. H. Kramer, ό.π. Ακόμη, Ed.R. Tufte, *Political Control of the Economy*, Princeton University Press, Princeton 1978· P.M. Whiteley (επιμ.), *Models of Political Economy*, Sage, Λονδίνο και Beverly Hills 1980, και τις εκεί επιμέρους αναλύσεις. Επίσης, H. Rattinger, *Wirtschaftliche Konjunktur und politische Wahlen in der BRD*, Dunker u. Humblot, Βερολίνο 1980. Για τη διάκριση αντικειμενικών δεδομένων και ιδιωτικής πρόσληψής τους από τους εκλογείς βλ. D. Roth, «Ökonomische Variablen und Wählerverhalten», *PVS*, τόμ. 14, 2 (1973), σ. 259.

19. Chr. Leithner, ό.π., σ. 339-372.

κή του πελατεία, ούτε να προκαλέσει μια αντικυβερνητική στάση, εάν π.χ. οι αιτίες της οικονομικής κρίσης αποδοθούν από τους εκλογείς σε μια αναπότρεπτη διεθνή συγκυρία ή/και εάν εκ των προτέρων επικρατήσει η άποψη ότι κανένα από τα υπόλοιπα κόμματα δε θα μπορούσε να χειριστεί αποτελεσματικότερα την κατάσταση. Οι απώλειες για την κυβέρνηση θα μπορούσαν να μετριαστούν στο ελάχιστο, αν στο εκλογικό σώμα εδραιωνόταν η άποψη ότι ένα άλλο κόμμα θα προκαλούσε αρνητικότερες συνέπειες στη διαχείριση της κρίσης.²⁰ Οι Owens και Wade, που επικαλούνται τα παραπάνω επιχειρήματα, κάνουν λόγο όχι μόνο για τη σημασία της «οικονομικής ψήφου» (economic voting), το ενδεχόμενο δηλαδή ο εκλογέας να διαμορφώσει την προτίμησή του βάσει της οικονομικής συγκυρίας και του οφέλους ή του κόστους που προσωπικά εκτιμά πως αποκομίζει από αυτήν, αλλά τονίζουν τη σημασία της «αναδρομικής» (retrospective voting) και της «πολιτικής ψήφου» (policy voting): το γεγονός δηλαδή ότι «τα κόμματα κρίνονται και για την προηγούμενη συμπεριφορά τους» και ότι «επιλέγονται ή απορρίπτονται με βάση όλα όσα υπόσχονται ότι θα πράξουν εάν εκλεγούν».²¹

Η επιβεβαίωση ή η διάψευση του μηχανισμού «επιβράβευση-τιμωρία», με άλλα λόγια το μέγεθος της ισχύος της οικονομικής ψήφου, εξαρτάται, βεβαίως, και από το πραγματολογικό και θεωρητικό υλικό που έχουμε κάθε φορά στη διάθεσή μας, προκειμένου να ελέγξουμε τη σχέση αυτή. Οι μέθοδοι που χρησιμοποιούνται και οι υποθέσεις που διατυπώνονται δεν είναι άσχετες των συμπερασμάτων που κατά καιρούς έχουν συναχθεί. Το γεγονός δηλαδή ότι οι περισσότερες έρευνες που εντάσσονται στις οικονομικές θεωρίες της πολιτικής διεξάγονται σε ένα μακροεπίπεδο, αφορούν, άρα, ένα χρονικό διάστημα αρκετών δεκαετιών, μέσα στο οποίο, αν μη τι άλλο, η σημασία οικονομικών μεγεθών για το εκλογικό σώμα έχει μεταβληθεί, καθιστά τα συμπεράσματα που συνάγονται αμφισβητήσιμα.²² Εν γένει η χρήση σωρευτικών δεδομένων για ένα

20. J.R. Owens - L.L. Wade, *ό.π.*, σ. 30-51, ιδιαίτ. σ. 34.

21. Στο *ίδιο*, σ. 33. Για την «αναδρομική ψήφο» βλ. M. Fiorina, *Retrospective Voting in American National Elections*, New Haven, Yale University Press, 1981.

22. Για τα μεθοδολογικά προβλήματα σχετικών ερευνών βλ. H. Rattinger, «Das Wahlverhalten der Arbeitslosen bei der Bundestagswahl 1980», στο W.-D. Eberwein (επιμ.), *Politische Stabilität und Konflikt, PVS-Sonderheft*, τόμ. 14, (1983), σ. 95-96. Ακόμη, Chr. Leithner, *ό.π.*, σ. 334.

μακροδιάστημα είναι προβληματική, όπως προβληματική είναι και η χρησιμοποίηση των μακροοικονομικών μεγεθών που λαμβάνονται υπόψη, χωρίς να διευκρινίζεται επαρκώς η σχέση τους με την εκλογική συμπεριφορά. Είναι κοινώς παραδεκτή η αντίληψη ότι μεγέθη όπως «ανεργία», «πληθωρισμός», «εισόδημα» συνιστούν ένα είδος «βαρομέτρου» για την τελική διατύπωση και τις διακυμάνσεις των εκλογικών προτιμήσεων. Ακόμη και αν κάτι τέτοιο αποδεδειγμένα αληθεύει, σίγουρα η εκλογική σημασία τους σχετικοποιείται, υποκείμενη σε ένα πλήθος προϋποθέσεων της κοινωνικής δομής που αφορούν την ηλικία, το φύλο, την εκπαίδευση, το επάγγελμα, σε κάποιες περιπτώσεις και το θρήσκευμα, της ομάδας των εκλογέων, η συμπεριφορά της οποίας ελέγχεται υπό το πρίσμα της ισχύος οικονομικών μεγεθών. Η σημασία των παραπάνω αυξομειώνεται αναλόγως της εκλογικής αναμέτρησης, της χώρας και του κόμματος, που κάθε φορά εκτίθενται στην επιρροή της οικονομικής συγκυρίας.²³ Όπως και η περίπτωση της Γερμανίας της Βαϊμάρης, ένα «κλασικό» παράδειγμα για τη διακρίβωση της σχέσης ανεργίας-εκλογικής συμπεριφοράς καταδεικνύει, η αύξηση των ποσοστών ανεργίας δεν είχε τις ίδιες συνέπειες στη συμπεριφορά του συνόλου του εκλογικού σώματος. Οι προτιμήσεις του δεν αποδεδειγμένα των «προσδέσεων» που ομάδες εκλογέων είχαν από το παρελθόν παγιώσει με κόμματα και παρατάξεις, αναλόγως του επιπέδου εξαστισμού, της θρησκευτικότητας και της συνδικαλιστικής οργανωτικότητας των ομάδων αυτών. Στην περίπτωση της Γερμανίας της Βαϊμάρης θα αναφερθούμε στη συνέχεια. Στο σημείο αυτό να τονίσουμε ότι παγιωμένες κομματικές προσδέσεις και τελικές ή άλλες δεσμεύσεις των εκλογέων δεν αίρονται από τη μια στιγμή στην άλλη. Γι' αυτό δεν είναι διόλου τυχαίο το επαναλαμβανόμενο γεγονός, που ως μεθοδολογική αδυναμία εμπειρικών μελετών των οικονομικών θεωριών της πολιτικής εντοπίζεται, ότι δηλαδή οι σχετικές μελέτες διεξάγονται, συνήθως, σ' ένα μακροεπίπεδο. Το επίπεδο αυτό μπορεί να συνιστά μια ασταθή εμπειρική βάση, μόνο σε τέτοια κλίμακα ενδέχεται όμως να επιβεβαιωθεί κάποια μεταστροφή παγιωμένων κομματικών κ.ά. προσδέσεων.²⁴

23. Στο ίδιο, σ. 340-341.

24. Ο Μ. Schmidt, που είναι ιδιαίτερα κριτικός με τη μεθοδολογία και τις υποθέσεις των οικονομικών θεωριών της πολιτικής, παραδέχεται ότι μια έστω «φαινομενική συνάρτηση» οικονομικής συγκυρίας και εκλογικής συμπεριφοράς προκύπτει μόνο μετά από μια «σοβαρή και με διάρκεια κρίση», ό.π., σ. 183. Όταν οι

i. Homo Economicus και Ορθολογικός Εκλογέας: Επιμέρους κριτικές παρατηρήσεις²⁵

Η πρόταξη ενός «συγκυριακού» και «αναπτυξιακού» παράγοντα, όπως είναι η σχέση πληθωρισμού-ανεργίας, σε αποφασιστική ή και μοναδική ορίζουσα της εκλογικής συμπεριφοράς αποδεικνύεται ανεπαρκής, ακόμη και αν λαμβάνει χώρα σε συνθήκες οριακές: υπό την προϋπόθεση της ύπαρξης μιας ανταγωνιστικής πολιτικής αγοράς, στην οποία μετέχουν «μυωπικά κόμματα» (Nordhaus), μη δυνάμενα να διακρίνουν πέραν της ερχόμενης εκλογικής αναμέτρησης, και αμνήμονες ψηφοφόροι που στερούνται της «στοιχειώδους δυνατότητας να διδάσκονται από την πρότερη εμπειρία τους» (Θωμαδάκης - Σερεμέτης). Ο Kramer, οι αναλύσεις του οποίου θεωρούνται εξαιρετικά τυπικές του οικονομικού υποδείγματος της πολιτικής, καταλήγει σε συμπεράσματα που εμμέσως, μάλλον, σχετικοποιούν την επιρροή συγκυριακών/αναπτυξιακών παραγόντων στην εκλογική συμπεριφορά. Έτσι, το ύψος της ανεργίας είναι δυνατόν να συμβάλει στην ευκαιριακή μεταστροφή της κοιμματικής προτίμησης μόνον συνδυαστικά, σε σχέση δηλαδή με τη διακύμανση που θα τύχει το ύψος και άλλων μεγεθών, όπως είναι το ατομικό εισόδημα και ο πληθωρισμός. Αντιθέτως η σταθερότητα των μεγεθών αυτών, και παρά την αυξομείωση του δείκτη «ανεργία», δεν μπορεί να έχει μια σημαντική επίδραση στα εκλογικά ποσοστά των κομμάτων.²⁶

Δεν είναι του παρόντος να αναλύσουμε την εγγενή κριτική των θεωρητικών του οικονομικού κύκλου της πολιτικής στο μοντέλο που πραγματεύονται. Εγγενής, αν και περισσότερο σαφής, άμηση

αλλαγές στα οικονομικά μεγέθη ξεπεράσουν κάποιο όριο, τότε γίνονται αντιληπτές από το εκλογικό σώμα, με πιθανότητα να επηρεάσουν αναλόγως τη συμπεριφορά του. Για τα παραπάνω και την έννοια της «ψυχολογικής τομής», η εμφάνιση της οποίας δύναται να εγκαινιάσει αλλαγές στις κοιμματικές προτιμήσεις, βλ. C. Clark, «Longrun Effects of Taxation and Value of Money», *The Limits of Taxable Capacity*, Princeton 1953, σ. 14· G. Kirchgässner, «Wirtschaftliche Lage und Wählerverhalten», *PVS*, τόμ. 18, 2-3 (1977), σ. 511.

25. Ομολογουμένως, η θεματική αυτή είναι ευρύτατη. Θα ήταν άστοχο εκ μέρους μου και θα υπερέβαινε τους στόχους του παρόντος άρθρου να επιχειρήσω μια συστηματική παρουσίασή της. Αυτό που προτίθεμαι είναι να εντάξω επιλεκτικά στοιχεία της στην κυρίως προβληματική της εργασίας αυτής, που αφορά τις εκλογικές προτιμήσεις ανέργων σε περιόδους κρίσης απασχόλησης.

26. H. Kramer, *ό.π.*, *passim*.

και ριζοσπαστική είναι η κριτική που εμπεριέχεται σε πλέον σύγχρονες προσεγγίσεις της οικονομικής θεωρίας της πολιτικής. Σ' αυτές αποσαφηνίζεται πρώτα απ'όλα η κατ'εξοχήν, ένα είδος αξιωματικής παραδοχής, έννοια, αυτή του οικονομικού ανθρώπου, κατ'επέκτασιν και του ορθολογικού εκλογέα, γεγονός που επιτρέπει έναν ουσιαστικότερο έλεγχο της διαπλοκής οικονομικών δεδομένων και εκλογικής συμπεριφοράς.

Ο homo economicus ενεργεί ως απολύτως ορθολογικός άνθρωπος μόνο σε συνθήκες πλήρους βεβαιότητας, δηλαδή σε συνθήκες όπου δεν προκύπτει κόστος πληροφόρησης.²⁷ Επειδή, όμως, οι παραπάνω συνθήκες, όπως ήδη γνωρίζουμε, είναι οριακές, στην οικονομική θεωρία ως μια «επιστήμη της ανθρώπινης συμπεριφοράς», ο οικονομικός άνθρωπος, είτε ως εκλογέας είτε ως δρων υποκείμενο, φέρεται να ενεργεί με βάση το «σχετικό συμφέρον» του: υπό την προϋπόθεση των «περιορισμών» και «δεσμεύσεων», με άλλα λόγια των «εναλλακτικών δυνατοτήτων» που κάθε φορά του παρέχονται.²⁸ Τούτο σημαίνει ότι ο ορθολογικός άνθρωπος είναι «σχετικά ιδιοτελής» και «σχετικά ορθολογικός» ως προς τις αποφάσεις του, πράγμα που ισχύει και για τον ορθολογικό εκλογέα. Η ορθολογικότητά του υπόκειται, ταυτοχρόνως, σ' ένα σύνολο «δεσμεύσεων» και «προτιμήσεων», γνωρίζει δηλαδή τη «συνδυαστική» επιρροή συγκυριακών παραμέτρων και κοινωνικών-δομικών κλίσεων. Για να είμαστε περισσότερο ακριβείς, η συμπεριφορά του δέχεται πάγιες επιρροές με βάση τις κοινωνικές εντάξεις του, αλλά και άλλες περισσότερο εφήμερες, που προκύπτουν όχι τόσο από τα αντικειμενικά δεδομένα και τις διακυμάνσεις της συγκυρίας, δεδομένα και διακυμάνσεις που ούτως ή άλλως επακριβώς δε γνωρίζει, όσο από μια ιδιωτική πρόσληψη των μεγεθών αυτών.²⁹ Η πρόσληψη αυτή είναι σχετική των κομματικών και ιδεολογικών ταυτίσεων των εκλογέων, ενισχύεται δε από τη δημοσιοποίηση των θέσεων των κομμάτων σε συγκεκριμένες θεματικές και

27. G. Kirchgässner, «Können Ökonomie und Soziologie voneinander lernen?», *Kyklos*, τόμ. 33, 3 (1980), σ. 422-423, 429· Br. Frey, «Ökonomie als Verhaltenswissenschaft», *Jahrbuch für Sozialwissenschaft*, τόμ. 31 (1980), σ. 21-34.

28. Στο ίδιο, σ. 24. Για την οικονομία ως «επιστήμη της συμπεριφοράς» στο G.S. Becker, *The Economic Approach to Human Behavior*, University of Chicago Press, Σικάγο - Λονδίνο 1976.

29. Br. Frey, *ό.π.*, σ. 23-24, και G. Kirchgässner, «Können Ökonomie und Soziologie voneinander lernen?», *ό.π.*, σ. 423-424.

προβλήματα, καθώς και από τον κομματικό χειρισμό ζητημάτων της τρέχουσας πολιτικής. Αυτές οι κομματικές θέσεις και οι επιμέρους χειρισμοί υιοθετούνται από εκείνους τους εκλογείς που ιδεολογικά και πολιτικά γειννιάζουν ή και παραδοσιακά ανήκουν στους συγκεκριμένους κομματικούς χώρους. Δεν είναι τυχαίο ούτε χωρίς ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι και σε κλασικές κοινωνιο-ψυχολογικές³⁰ και σε πλέον σύγχρονες οικονομικές προσεγγίσεις της πολιτικής συμπεριφοράς επιχειρείται, με διαφορετικό κάθε φορά τρόπο, αυτή η «συνδυαστική» αποτίμηση της εκλογικής προτίμησης. Επιδιώκεται δηλαδή η εξήγησή της με τη βοήθεια μακρο- και μεσοπρόθεσμων μεταβλητών ταυτοχρόνως, μεταξύ των οποίων ενδέχεται να υφίσταται μια συνεχής ανάδραση. Μπορεί δηλαδή οικονομική ψήφος και θεματικός προσανατολισμός των ψηφοφόρων, καθώς και ψήφος με βάση τις κομματικές ταυτίσεις να μην αλληλοαποκλείονται στη συμπεριφορά ενός και του αυτού εκλογέα.³¹

Για να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι: σύμφωνα με το υπόδειγμα του «εκλογέα-επενδυτή» (the investor voter) και άλλων σχετικών αναλύσεων που προάγουν το επιχείρημα των συνδυαστικών προϋποθέσεων για τη διαμόρφωση εκλογικής προτίμησης,³² είναι δυνατόν η κομματική θέση να εκφαινεται για τον εκλογέα και τη συμπεριφορά του ισχυρότερη της ίδιας της πληροφορίας και των αντικειμενικών δεδομένων. Πληροφορίες και δεδομένα στα οποία δεν προτίθεται προ πάντων ο ορθολογικός εκλογέας προσωπικά να φθάσει, εφόσον έχει αντιληφθεί ότι το κόστος πληροφόρησης δεν μπορεί να καλυφθεί από το αποτέλεσμα της εκλογικής διαδικασίας. Αν η απόκτηση πληροφοριών συνιστά μια «ατομική επένδυση», η συμμετοχή στις εκλογές συνιστά μια «συλλογική» πράξη. Από την έκβασή της θα εξαρτηθεί η παραγωγή αγαθών, στα οποία θα έχουν πρόσβαση όλοι ανεξαιρέτως οι εκλογείς. Περισσότερο, λοιπόν, από ενημερωμένος «πολίτης-εκλογέας» ο σύγχρονος ορθολογικός ψηφοφόρος φέρεται να ενεργεί ως «λαθρεπιβάτης». Δεν

30. Ενδεικτικά βλ. A. Campbell - G. Gurin - W. Miller, *ό.π.*: A. Campbell - Ph.E. Converse - W.E. Miller - D.E. Stokes, *ό.π.*

31. Br. Frey - H. Weck, «Hat Arbeitslosigkeit den Aufstieg des Nationalsozialismus bewirkt?», *Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik*, τόμ. 196, 1 (1981), σ. 1-31, ιδιαίτ. σ. 17. Ακόμη, S. Popkin - J.W. Gorman - Ch. Phillips - J.A. Smith, «Comment: What have you done for me lately? Toward an investment theory of voting», *APSR*, τόμ. 70 (1976), σ. 779-805, ιδιαίτ. σ. 791-792.

32. Στο ίδιο.

επιχειρεί δηλαδή να δώσει προσωπικές απαντήσεις σε σύνθετα ερωτήματα, αλλά χρησιμοποιεί την ήδη διαμορφωμένη ιδεολογική θέση και δημοσίως διατυπωμένη γνώμη των κομμάτων, προκειμένου ανέξοδα να συρρικνώσει την πολυπλοκότητα θεματικών, στις οποίες συγκαταλέγονται οι εκτιμήσεις για την οικονομική συγκυρία.³³ Κόμματα, ιδεολογίες και εν γένει μακροπρόθεσμες παράμετροι της συμπεριφοράς συρρικνώνουν το κόστος πληροφόρησης, λειτουργούν δηλαδή ως «πληροφοριακές συντομεύσεις» (informational shortcut), ενισχύοντας με τον τρόπο αυτό την ορθολογικότητα της εκλογικής απόφασης. Η άποψη που θέλει τους μακροοικονομικούς παράγοντες να υποχωρούν σε ό,τι αφορά τον προσδιορισμό και την απόδοση της ψήφου έναντι μεσοπρόθεσμων παραγόντων ή και άλλων της εφήμερης συγκυρίας δε φαίνεται να επαληθεύεται στο παραπάνω μοντέλο του «εκλογέα-επενδυτή», όπως και σε άλλα λιγότερο ή περισσότερο σχετικά μεταξύ τους θεωρητικά υποδείγματα. Σε αρκετά από αυτά οι κομματικές ταυτίσεις και τα παραδεδομένα ιδεολογικά σχήματα εξακολουθούν να λειτουργούν διαμορφώνοντας εκλογικές προτιμήσεις και διευρύνοντας τη σχετική ορθολογικότητα των προτιμήσεων αυτών.³⁴ Βεβαίως οι υπάρχουσες κομματικές-ιδεολογικές ταυτίσεις δεν παραμένουν ακίνητες στο χρόνο, στο μέτρο που ανακατατάξεις λαμβάνουν χώρα και ως προς το περιεχόμενο και ως προς τη διάταξη των παραδοσιακών διαιρετικών τομών (cleavages). Επί παραδείγματι η εδραίωση του πολυσυλλεκτικού τύπου κόμματος και εν γένει η άρση ισχυρών κομματικών πολώσεων επιτείνει τις ανακατατάξεις αυτές, σε μια κατεύθυνση άμβλυνσης των διαφορών ως προς τις ιδεολογικές θέσεις και τις προτάσεις πολιτικής των κομμάτων.³⁵ Συχνά, επίσης, τα ίδια τα παραδεδομένα ιδεολογικά και πολιτικά περιεχόμενα επηρεάζονται από τις μεσοπρόθεσμες θεματικές επιλογές ή/και από τις συγκυριακές θέσεις των κομμάτων. Με άλλα λόγια, δεν αποκλείεται οι θεματικές επιλογές όχι απλώς να προσληφθούν από τους εκλογείς υπό το πρίσμα των διατεταγμένων διαιρετικών τομών, αλλά να προσδώσουν σ' αυτές και κάποιο άλλο περιεχόμενο. Πάντως, όταν οι κομματικές ταυτότητες εκλογέων μεταστρέ-

33. Για τα παραπάνω, στο *ίδιο*. Για τον «λαθρεπιβάτη»-εκλογέα, στο *ίδιο*, σ. 803-804.

34. Στο *ίδιο*, *passim*.

35. H.D. Klingemann - Ch.L. Taylor, «Affektive Parteiorientierung, Kanzlerkandidaten und issues», *PVS*, 18 (1977), σ. 310 και 317.

φονται λιγότερο ή περισσότερο προσωρινά υπό την επίδραση συγκυριακών παραγόντων, αυτό συνήθως σημαίνει ότι οι συγκεκριμένοι παράγοντες αποβαίνουν και προσωπικά σημαντικοί για τους εκλογείς.³⁶

β. Οικονομικές θεματικές επιλογές κομμάτων και συμπεριφορά ψηφοφόρων

Πέραν των παραπάνω σημείων η προβληματική που ακροθιγώς παρουσιάστηκε, σε συνδυασμό με το θέμα που θα εξετάσουμε, δηλαδή την εκλογική συμπεριφορά των ανέργων, παραπέμπει στην αναγκαιότητα περαιτέρω εξειδίκευσης συγκυριακών/αναπτυξιακών παραγόντων στη σχέση επιρροής τους με την εκλογική συμπεριφορά. Με άλλα λόγια, αναδεικνύει ως ζητούμενο της επιστημονικής έρευνας τη σημασία που ενδέχεται να έχουν επιμέρους και, ειδικότερα, οικονομικού περιεχομένου θεματικές καθώς και προβλήματα με προσωπικές αναφορές και θιγομένους, όπως είναι η ανεργία, στην εδραίωση ή τη μεταστροφή εκλογικών προτιμήσεων. Στη θεωρία της εκλογικής συμπεριφοράς υφίσταται, βεβαίως, μια ουσιαστική διάκριση μεταξύ των «θεματικών θέσης» (position-issues), ικανών να προκαλέσουν τη διατύπωση κομματικών προτιμήσεων και «θεματικών ισχύος» (valence-issues), με τις οποίες εκλογείς συνδέουν ορισμένα κόμματα με συγκεκριμένες περιστάσεις.³⁷ Παρ' ότι στον Stokes, στον οποίο ανάγεται η διάκριση αυτή, τα όρια μεταξύ των δύο θεματικών τύπων είναι «ρευστά»,³⁸ συχνά ωστόσο τα οικονομικά μεγέθη και η οικονομική κατάσταση αναγνωρίζονται ως θεματικές ισχύος.³⁹ Σύμφωνα με επικριτές της (οικονομικής) «θεματικής ψήφου» (issue-voting), αυτές από μόνες τους δεν αποδεικνύονται αποφασιστικές για την προσήλωση των εκλογέων στα επιμέρους κομματικά στρατόπεδα.⁴⁰

Κατά τη μεταπολεμική περίοδο η διευρυμένη παρεμβατικότητα του κράτους στην οικονομία, σε συνδυασμό με μια εικοσαετία, πε-

36. F.U. Pappi, «Sozialstruktur, Gesellschaftliche Wertorientierung und Wahlabsicht», *PVS*, 18 (1977).

37. D.E. Stokes, «Spatial Models and Party Competition», *APSR*, 57, 2 (1863), σ. 368-377, ιδιαίτ. σ. 373.

38. Στο *ίδιο*.

39. D. Roth, «Ökonomische Situation und Wahlverhalten», *ό.π.*, σ. 540.

40. Στο *ίδιο*, σ. 540 και 549.

ρίπου, οικονομικής και κοινωνικής ευημερίας των βιομηχανικών χωρών συνέθεσαν ένα πλαίσιο, το οποίο με τη σειρά του συνέβαλε στη δημιουργία κλίματος συνεχούς αύξησης των προσδοκιών των ψηφοφόρων με αποδέκτες τα κόμματα. Αυτά συνδέθηκαν με ορισμένες, αρκετά συγκεκριμένες, οικονομικές θεματικές επιλογές, όπως είναι η πρόκριση μιας πολιτικής διασφάλισης της απασχόλησης από τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα ή μιας πολιτικής οικονομικής σταθερότητας και χαμηλού πληθωρισμού από τα συντηρητικά κόμματα, μιας πολιτικής περιορισμένης οικονομικής παρέμβασης του κράτους από τα φιλελεύθερα κόμματα κτλ. Βεβαίως, αυτές οι οικονομικές επιλογές δεν ήταν άσχετες των βασικών ιδεολογικών γνωρισμάτων των κομμάτων ούτε αντιθετικές των γενικών προσδοκιών που οι ψηφοφόροι είχαν από τα κόμματα που υποστήριζαν. Η διαμόρφωση εκλογικής προτίμησης ή η μεταστροφή της επί τη βάση «θεματικών» και «προβλημάτων»⁴¹ δε συνιστά οπωσδήποτε υπέρβαση των βασικών διαύλων δρομολόγησης της κομματικής προτίμησης. Σε μια, όμως, εποχή προχωρημένης κομματικής σύγκλισης και προγραμματικής ασάφειας των κατεστημένων κομμάτων, με άλλα λόγια σε μια εποχή συρρίκνωσης της ιδεολογικής ποικιλίας του κομματικού τοπίου, οι διαφορετικές θεματικές στοχοθεσίες και ιεραρχήσεις εκ μέρους των κομμάτων επιτρέπουν στους ψηφοφόρους την ανάδειξη πολιτικών επιλογών συμβατών με τις αντιθέσεις της κοινωνικής δομής, αντιθέσεις που οι ίδιοι αντιλαμβάνονται πως υφίστανται. Για να γίνουμε κατανοητοί θα ήταν χρήσιμο ένα παράδειγμα. Προφανώς η ανεργία ως μείζον πρόβλημα σύγχρονων βιομηχανικών χωρών έχει ήδη καταστεί μια θεματική από όλα τα πολιτικά κόμματα. Εργατικά/σοσιαλδημοκρατικά κόμματα δίδουν, ωστόσο, ξεχωριστή έμφαση στο σκέλος «ανεργία-κοινωνική προστασία», ενώ συντηρητικά/χριστιανοδημοκρατικά κόμματα στο σκέλος «ανεργία-οικονομική ανάπτυξη». Οι δύο τύποι θεματικής πρόσληψης του ζητήματος «ανεργία» δεν είναι αντιθετικοί, αλλά οπωσδήποτε διαφορετικοί, αντικατο-

41. Για τη διάκριση «θεματικών» και «προβλημάτων» να τονίσουμε ότι τα δεύτερα προϋποθέτουν την ύπαρξη θιγόμενων προσώπων που προσεγγίζουν με βιοματικό τρόπο τις θεματικές. Οι θιγόμενοι ενδέχεται να μεταβάλουν τη συμπεριφορά τους επειδή «υπερφορτώνονται» με μηνύματα, τη στιγμή που αδρανούν οι μηχανισμοί «επιλογής». Ο Rammstedt, «Betroffenheit - was heißt das?», στο H.-D. Klingemann - M. Kaase (επιμ.), *Politische Psychologie, PVS-Sonderheft*, 12 (1981), σ. 453-454· N. Luhmann, *Rechtssoziologie*, 2 Bde., Rowohlt, Reinbeck 1972, σ. 31.

πριζούν δε τους προβληματισμούς και τις προτεραιότητες εκείνων των τμημάτων του εκλογικού σώματος, στα οποία καθεμιά από τις δύο παραπάνω κομματικές οικογένειες παραδοσιακά απευθύνεται.⁴² Κομματικές θεματικές επιλογές συνήθως δεν ανατρέπουν αλλά προσαρμόζονται στις δομικά, πολιτισμικά κτλ. σταθερές προτιμήσεις της εκλογικής πελατείας των κομμάτων.

Βεβαίως, στο επίπεδο των κομματικών προγραμμάτων οι θεματικές επιλογές δεν καταγράφονται με τέτοια καθαρότητα που αναλυτικές αφαιρέσεις επικαλούνται. Συντηρητικά/χριστιανοδημοκρατικά κόμματα αποδίδουν, επίσης, σημασία στον παράγοντα κοινωνική προστασία των ανέργων, αν και οι προγραμματικές τους προτάσεις στρέφονται στην εφαρμογή λιγότερο θεσμοποιημένων μορφών κοινωνικής πρόνοιας (βλ. το παράδειγμα της γερμανικής χριστιανοδημοκρατίας και τις προτάσεις της για επικουρικές/αρωγικές μορφές προστασίας).⁴³ Καθαρότητα στις θεματικές επιλογές των κομμάτων στην οικονομία, λιγότερο στην κοινωνική πολιτική, καθίσταται ολοένα και δυσκολότερη μετά την κρίση του '70. Η συνύπαρξη πληθωρισμού-ανεργίας, η αποτυχία σοσιαλιστικών κυβερνήσεων να ελέγξουν τα υψηλά ποσοστά ανεργίας, το ίδιο όπως και η ανικανότητα συντηρητικών κυβερνήσεων να επιτύχουν ανάπτυξη στο σύνολο της οικονομίας αποτρέποντας την τμηματοποίηση της αγοράς εργασίας και την τμηματοποίηση της συνολικής κοινωνίας σ' αυτήν των εργαζομένων και ευημερούντων και σε μια άλλη των ανέργων και αποπτωχευμένων, θέτουν σε κριτική επανεξέταση τη σημασία οικονομικών θεματικών ως οριζουσών της εκλογικής προτίμησης.

2. ΚΟΜΜΑΤΙΚΕΣ ΠΡΟΤΙΜΗΣΕΙΣ ΑΝΕΡΓΩΝ: ΤΡΕΙΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Απ' τις αρχές/μέσα της δεκαετίας του '70, οπότεν και παρατηρείται σε όλες σχεδόν τις βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες μια ραγδαία αύξηση των ποσοστών ανεργίας και μια παρατεταμένη ύφεση στην αγορά εργασίας, αρχίζει να αναβιώνει η συζήτηση για την εκλογική συμπεριφορά των ανέργων. Πτυχές της συζήτησης με αφορμή την κρίση του '30 δρομολογούνται ήδη από εκείνη την εποχή.

42. Για τις κομματικές οικογένειες βλ. Θ. Διαμαντόπουλος, *Το κομματικό φαινόμενο*, Παπαζήσης, Αθήνα 1993, σ. 347-569.

43. Βλ. Β. Γεωργιάδου, *ό.π.*, σ. 55-64.

Πώς ψηφίζουν, λοιπόν, οι άνεργοι και έχει άραγε η ανεργία συνέπειες στη σταθερότητα και αποδοχή του πολιτικού συστήματος; Η ανεργία ως πρόβλημα, ως μια κατάσταση με άμεσα θιγόμενους, επηρεάζει την ποιότητα και το επίπεδο αφοσίωσης των ανέργων στο πολιτικό και κομματικό σύστημα;⁴⁴ Πέραν των οιωνδήποτε απλουστεύσεων, που απαντώνται στην πολιτική ρητορεία και σύμφωνα με τις οποίες οι άνεργοι εμφανίζονται ως πολιτικώς απαθή άτομα ή ως αντισυστημικώς δρώντες, σίγουρο είναι ότι απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα κάθε άλλο παρά εύκολο είναι να δοθεί. Αν θέλαμε, ωστόσο, υποκλύπτοντας σε μια ταξινομηκή λογική με γνώση των κινδύνων αναλυτικής απλοποίησης που κάτι τέτοιο συνεπάγεται, θα διατυπώναμε, εν είδει «ομάδων υποθέσεων», τις δυνατές ποικιλίες στην εκλογική συμπεριφορά των ανέργων.⁴⁵

Στα πλαίσια της θεωρίας και των εφαρμογών της εντοπίζονται τρεις βασικές κατηγορίες υποθέσεων. (α) Η «υπόθεση της απάθειας», (β) η «υπόθεση της κινητοποίησης» ανέργων ψηφοφόρων, και (γ) η «υπόθεση της μεταστροφής» των κομματικών τους προτιμήσεων. Η πρώτη υπόθεση, ως προς τις απαρχές της, εδράζεται θεωρητικά, εν μέρει και εμπειρικά, στις αναλύσεις για τους «Ανέργους του Marienthal»,⁴⁶ και εμπλουτίζεται ιδιαίτερος από τη σχετικά σύγχρονη συζήτηση περί εκλογικής αποχής, καθώς και την επίσης πρόσφατη περί «πολιτικού (κομματικού) κορεσμού» (Parteienverdrobenheit).⁴⁷ Η υπόθεση της αποχής ελέγχεται, επίσης, και

44. Η συζήτηση περί «κυβερνητικότητας» (Governability, Regierbarkeit) θα αποτελούσε καλό θεωρητικό πλαίσιο για να δοθούν απαντήσεις σε πτυχές του ερωτήματος. Είναι η διεύρυνση των προσδοκιών στη μεταπολεμική περίοδο και η μη ικανοποίησή τους σε συνθήκες ύφεσης που προκαλούν «ακυβερνησία» ή, μήπως, το ίδιο το φαινόμενο της κρίσης περιορίζει τις προσμονές των ατόμων και απομακρύνει ένα τέτοιο ενδεχόμενο; Ενδεικτικά βλ. M. Grozier - S.P. Huntington - J. Watanuki, *The Crisis of Western Democracy. Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission*, Νέα Υόρκη 1975· W. Hennis - P.G. Kielmansegg - U. Metz, *Regierbarkeit*, 2 Bde., Στουτγάρδη 1977/79. J.E. Alt, *The Politics of Economic Decline, Economic Management and Political Behavior since 1964*, Cambridge 1979.

45. H. Rattinger, «Politisches Verhalten von Arbeitslosen», στο D. Oberndörfer κ.ά., ό.π., σ. 99 επ.· J. Falter, «Politische Konsequenzen von Massenarbeitslosigkeit», *PVS*, τόμ. 25 (1984), σ. 275 επ.

46. M. Jahoda - P.F. Lazarsfeld - H. Zeisel, *Die Arbeitslosen von Marienthal. Ein soziographischer Versuch*, suhrkamp 1975 (πρώτη έκδοση 1933).

47. Ο «κομματικός κορεσμός» δεν παρατέμπει μόνο στην «κρίση εμπιστοσύνης» των κομμάτων, αλλά και σε «συρρίκνωση της πολιτικής σημασίας» τους.

με βάση τα εκλογικά δεδομένα που διαμορφώθηκαν στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης, δεδομένα τα οποία αποδεικνύονται σημαντικά και για τη διατύπωση της δεύτερης υπόθεσης περί εκλογικής κινητοποίησης των ανέργων. Σε σχετικές αναλύσεις εκλογικής συμπεριφοράς η δεύτερη αυτή υπόθεση παρουσιάζεται συχνά ως «υπόθεση ριζοσπαστικοποίησης», με άλλα λόγια αποδίδεται ένα διττό, συστημικό και αντισυστημικό περιεχόμενο σε μορφές πολιτικής κινητοποίησης ανέργων εκλογέων. Με τον τρόπο αυτό διαχωρίζεται το ενδεχόμενο της εκδήλωσης προτίμησης για κόμματα των άκρων ή/και για μη συμβατικές μορφές πολιτικής έκφρασης από εκείνο της αφοσίωσης στο πολιτικό σύστημα και τα κατεστημένα κόμματα που το συναποτελούν. Ως προς το σκέλος της κινητοποίησης με περιεχόμενο συστημικής πίστης, η υπόθεση ταυτίζεται με εκείνη περί μεταστρεφόμενης εκλογικής προτίμησης ανέργων ψηφοφόρων (τρίτη υπόθεση). Ως προς το σκέλος της αντισυστημικής κινητοποίησης, η υπόθεση αποκτά εκ νέου διττό περιεχόμενο, ως «ήπια ριζοσπαστικοποίηση» αφενός και «ακραία ριζοσπαστικοποίηση» αφετέρου. Ήδη η χρήση του όρου «ριζοσπαστικοποίηση», ο οποίος ανήκει περισσότερο στο λεξιλόγιο της πολιτικής αντιπαράθεσης, επιφέρει κάποιες δυσκολίες. Αυτές ωστόσο θα τις αντιπαρέλθουμε συνειδητά, μια και η έννοια έχει εγγραφεί σε προσεγγίσεις της εκλογικής συμπεριφοράς. Η ήπια ριζοσπαστικοποίηση στη σύγχρονη συγκυρία της οικονομικής ύφεσης προκύπτει από τη διεύρυνση των άκρων του κομματικού συστήματος με νέους, οριακούς ως προς τον παράγοντα πίστης τους στο πολιτικό σύστημα, σχηματισμούς. Αυτοί από τις αρχές/μέσα της δεκαετίας του '70 ως τα μέσα, περίπου, της δεκαετίας του '80 κάλυπταν το αριστερό φάσμα του κομματικού συστήματος (οικολογικά κόμματα), το οποίο και τελικώς εμπλούτισαν μετά την εκπροσώπησή τους στα εθνικά κοινοβούλια ως κόμματα «νέας πολιτικής», με νέες μορφές πολιτικής συμμετοχής.⁴⁸ Η «ακραία ριζοσπαστικοποίηση» βρήκε

Σύμφωνα με τους B. Ginsberg - M. Shefter (*Politics with other means*, Νέα Υόρκη 1990, σ. 4, 9) έχουμε εισέλθει σε μια «μετεκλογική εποχή», όπου τα κόμματα ως οργανισμοί εκλογέων και όχι ιδεολογικά πεπεισμένων συνοδοιπόρων βιώνουν άμεσα τον αντίκτυπο της. Για τον «κομματικό κορεσμό» H.-G. Betz, «Wahlenthaltung und Wählerprotest im europäischen Vergleich», *APuZ*, B19/1992, σ. 31-41.

48. Παρουσίαση της συζήτησης με εκτενή βιβλιογραφία, στο Ν. Δεμερτζής, «Κόμματα "νέας πολιτικής". Πολιτικές και πολιτισμικές οριζόντιες», *ΕΕΠΕ*, 1 (1993), σ. 90-110.

την πολιτική της έκφραση στην εμφάνιση κομματικών σχηματισμών του δεξιού και εθνικιστικού λαϊκισμού στα άκρα δεξιά του κοιμματικού φάσματος, με την πρόκριση εκ μέρους τους ενός πολιτικού λόγου διανθισμένου με φυλετικές αιχμές και άλλες προκαταλήψεις, καθώς και ενός τύπου πολιτικών κινητοποιήσεων που, συχνά, υπερβαίνει ακόμη και τις πλέον οριακές δυνατότητες πολιτικής έκφρασης και συμμετοχής (πολιτική βία, προγραφές πολιτών κτλ.).

Η σχέση ριζοσπαστικοποίησης και κοιμματικών επιλογών των ανέργων θα θιγεί στη συνέχεια. Στο σημείο αυτό να τονίσουμε ότι οι διευρύνσεις που συντελέστηκαν στα άκρα του κοιμματικού φάσματος και οι οποίες κρίνονται και υπό το πρίσμα μιας προϊούσας πολιτικής-ιδεολογικής σύγκλισης των κατεστημένων κοιμάτων, επέτρεψαν την εμφάνιση της «περιπλανώμενης ψήφου» (vagabond voting). Ένα είδος αποδοσευμένης από ιδεολογικές, κοιμματικές κ.ά. προσδέσεις ψήφου, φορείς της οποίας καθίστανται πολιτικά διαμαρτυρόμενοι ψηφοφόροι, μετακινούμενοι από το ένα άκρο του κοιμματικού συστήματος στο άλλο.⁴⁹ Το γεγονός ότι από τα υπάρχοντα εμπειρικά στοιχεία εδραιώνεται η άποψη ότι οι ψηφοφόροι των κοιμματικών άκρων είναι γενικά πρόθυμοι να περιπλανηθούν εκλογικά αποτελεί μια επιβεβαίωση για το ότι η ψήφος στα άκρα είναι ευκαιριακή, είναι περισσότερο ψήφος αρνητική παρά θετική, είναι δε πιθανό από εκδήλωση άρνησης απέναντι στο συνολικό-κοινωνικό σύστημα (υπερψήφιση κοιμάτων του δεξιού λαϊκισμού, μονοθεματικά-εθνικιστικά κόμματα) να μετατραπεί σε στάση κριτικής στο σύστημα (υπερψήφιση πράσινων κοιμάτων).⁵⁰

Η τρίτη ομάδα υποθέσεων, που αναφέρεται στα ενδεχόμενα ευκαιριακής ή μονιμότερης μεταστροφής εκλογικών προτιμήσεων των ανέργων, αναλύεται σε δύο επιμέρους κατηγορίες: την «αντικυβερνητική» και την «πελαταιακή υπόθεση» ή, αλλιώς, «υπόθεση

49. U. Feist - D. Fröhlich - H. Krieger, «Die politischen Einstellungen von Arbeitslosen», *APuZ*, B45/1984, σ. 15-16. Σύμφωνα με στοιχεία τους, ένα 38% των εκλογέων στο δεξιότερο φάσμα του κοιμματικού συστήματος στην ΟΔΓ (1980-1984) είναι πρόθυμο να υπερψηφίσει κάποιο κόμμα που βρίσκεται αριστερότερα της SPD. Μεταξύ των ανέργων ψηφοφόρων του δεξιού φάσματος το ποσοστό αυτό ανέρχεται στο 61%. Ακραίοι αριστεροί ψηφοφόροι είναι, όμως, εμφανώς λιγότερο πρόθυμοι (ποσοστό 29%) να μετακινήσουν στο άλλο άκρο του κοιμματικού τοπίου.

50. Feist κ.ά., *ό.π.*, σ. 15-16.

(κομματικής) αρμοδιότητας». ⁵¹ Σύμφωνα με την πρώτη, οι ψηφοφόροι, ως άμεσα ή έμμεσα ενδιαφερόμενοι, τιμωρούν το κυβερνητικό κόμμα για την αύξηση των ποσοστών ανεργίας, στρεφόμενοι σ' ένα από τα κόμματα της αντιπολίτευσης. Η αντικυβερνητική υπόθεση εδραιώνεται θεωρητικά από τον Downs και διατρέχεται έτσι από τα βασικά σημεία κριτικής που έχουν ασκηθεί στα επιμέρους μοντέλα της «Οικονομικής Θεωρίας της Δημοκρατίας». Καλύπτει, όμως, ορισμένες από τις αδυναμίες της για την εξήγηση της εκλογικής συμπεριφοράς με τη συμπληρωματική αναφορά στο επιχείρημα της πελατειακής ψήφου ή, ορθότερα, της πελατειακής πρόσδεσης της ψήφου σε συνθήκες κρίσης. Εκείνοι, λοιπόν, που θίγονται άμεσα από μια κατάσταση κρίσης στρέφονται προς εκείνα τα κόμματα με τα οποία «αισθάνονται κατά παράδοση συνδεδεμένοι πολιτικά» ή και προς εκείνα στα οποία αναγνωρίζεται μια εμπράγματο αρμοδιότητα για την αντιμετώπιση της κρίσης. ⁵² Έτσι, ως προς το σκέλος του αντικυβερνητικού επιχειρήματος, ο εκλογέας φέρεται να ενεργεί ορθολογικά, μετέχοντας δε στην εκλογική διαδικασία συνήθως δεν υπερψηφίζει (επιβραβεύει) κάποιο κόμμα, αλλά καταψηφίζει (αποδοκιμάζει) με τη στάση του κάποιο άλλο. Εндέχεται, πάντως, να ανακαλέσει ως παράγοντες εκλογικής δράσης του σταθερές ορίζουσες της κομματικής του συμπεριφοράς, τις οποίες στο μεταξύ πιθανόν να είχε υπερβεί ή και ποτέ να μην είχε ενεργοποιήσει. Με τον τρόπο αυτό ο εκλογέας αναβιώνει με κριτήρια εργαλειακά παλαιότερες, μονιμότερες ή «φυσικές» ταυτίσεις του με τον κοινωνικό του περίγυρο και τα κόμματα που παραδοσιακά τον εκπροσωπούν. ⁵³

Η υπόθεση της «μεταστρεφόμενης ψήφου» σε συνθήκες κρίσης απασχόλησης θέτει με αντεστραμμένους όρους ένα παλαιό ερώτημα που αφορούσε την ύπαρξη ή μη ενός «ευημερούντα εκλογέα» (affluent voter). Οι Goldthorpe και Lockwood στα τέλη της δεκαετίας του '60 είχαν ελέγξει το θέμα εμπειρικά, δίδοντας εν τέλει μια

51. H. Krieger, «“Anti-Regierungs-” oder “Klientelthese”?», *PVS*, τόμ. 26 (1985), σ. 357-380. Για την υπόθεση αρμοδιότητας βλ. D.R. Kiewiet, *Macroeconomics and Micropolitics. The electoral effects of economic issues*, Σικάγο 1983.

52. J. Falter, *ό.π.*, σ. 281· H. Rattinger, «Politisches Verhalten von Arbeitslosen», στο D. Oberndörfer κ.ά., *ό.π.*, σ. 100.

53. Οι Popkin κ.ά. ισχυρίζονται ότι το λάθος των παλαιότερων υποδειγμάτων εκλογικής συμπεριφοράς εντοπίζεται στο ότι δεν έλαβαν σοβαρά υπόψη τους την «εργαλειακή» παράμετρο, ενώ υπερτόνισαν το «συναισθηματικό» στοιχείο ως προσδιοριστικό της εκλογικής συμπεριφοράς, *ό.π.*, σ. 803.

αρνητική απάντηση στο παραπάνω ερώτημα, αν δηλαδή εργάτες που ψήφιζαν το Εργατικό Κόμμα θα στρέφονταν στους Συντηρητικούς εξαιτίας μιας αισθητής βελτίωσης του επιπέδου ζωής τους η οποία, σημειωτέον, επιτεύχθηκε κατά τη διακυβέρνηση των Συντηρητικών.⁵⁴ Οι παραπάνω μελετητές είχαν διαψεύσει την άμεση διαπλοκή του παράγοντα «ευημερία» και των εκδηλώσεων «κομματικής πίστης», εφόσον οι ευημερούντες εργάτες του υποδείγματός τους συνέχιζαν να ομολογούν αφοσίωση στο Εργατικό Κόμμα. Βέβαια από τότε μέχρι σήμερα έχουν αλλάξει αρκετά δεδομένα, η επίδραση των οποίων υπήρξε καθοριστική στην εξέλιξη των κομματικών προτιμήσεων. Η διάλυση της εργατικής γειτονιάς (εν γένει του milieu), η κρίση εκπροσώπησης που αγγίζει συνδικάτα και κόμματα, η οικονομική κρίση με συνέπειες στον παράγοντα απασχόληση συνθέτουν μια πραγματικότητα, η οποία ενδέχεται να (έχει) μεταβάλει τους όρους επί των οποίων τέθηκαν στο παρελθόν ορισμένα ερωτήματα και δόθηκαν απαντήσεις. Γεγονός είναι ότι με τη μελέτη για τον «ευημερούντα εκλογέα» μάς δίνεται ένα θεωρητικό ερέθισμα προκειμένου να θέσουμε το ίδιο ερώτημα αντεστραμμένα, να αναρωτηθούμε δηλαδή για την ύπαρξη ενός εκλογέα της υστέρησης ή ενός αποπτωχευμένου εκλογέα, που μεταβάλλει τη συμπεριφορά του εξ αιτίας της διαρκούς ή συγκυριακής περιθωριοποίησής του από την αγορά εργασίας.⁵⁵

Όπως και οι παραπάνω συγγραφείς είχαν τονίσει, ότι δηλαδή η κατάσταση της ευημερίας είναι δυνατόν όχι τόσο να μεταστρέψει παγιωμένες εκλογικές προτιμήσεις, αλλά κυρίως να μεταβάλει τις

54. J.H. Goldthorpe - D. Lockwood - Fr. Bechhofer - J. Platt, *The Affluent Worker: Political Attitudes and Behaviour*, Cambridge University Press, Λονδίνο 1968. Η αντίθετη άποψη στο E. Noelle-Neumann, *Werden wir alle Proletarier? Wertewandel in unserer Gesellschaft*, Interform, Ζυρίχη 1978. Η συγγραφέας διαπιστώνει τον εξαστισμό των εργατών στο «υλικό πεδίο», υποστηρίζει όμως τη συρρικνούμενη επιρροή των αστικών αξιών. Στο «πνευματικό πεδίο» εντοπίζει αντιθέτως μια «προσαρμογή στη νοοτροπία των κατώτερων στρωμάτων».

55. Το ερώτημα αυτό θέτει στο κλασικό, πια, έργο του ο S.M. Lipset (*Political man. The social bases of Politics*, Νέα Υόρκη 1963, σ. 47-48), ισχυριζόμενος ότι η ένδεια καθ' εαυτή δεν αποτελεί την κύρια αιτία ακραίων εκδηλώσεων. Δεν αποκλείει την εμφάνιση ενός πολιτικού συντηρητισμού, γεγονός που υποδηλώνει την αμφισημία του φαινομένου. Η συμβολή της παραμέτρου «οικονομική θέση» θα απέβαινε αποφασιστική για τις κομματικές προτιμήσεις, εφόσον υλικές βελτιώσεις συμπληρώνονταν από «ομογενείς» αλλαγές στον κοινωνικό-πολιτιστικό περίγυρο. H. Berger - K. Traar, «Grundlegende Faktoren des Wahlverhaltens», *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 3 (1983), σ. 293-309.

στάσεις και το «στιλ ζωής» των εργατών, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι παρεμφερή σχόλια γίνονται και από ειδικούς της εκλογικής συμπεριφοράς των ανέργων. Πολλοί από αυτούς έχουν εντοπίσει τη διευρυμένη αλλαγή όχι, απαραίτητως, στις εκλογικές προτιμήσεις όσο, κυρίως, στις πολιτικές στάσεις των ανέργων, καθώς και όσων έμμεσα θίγονται ή αισθάνονται πως απειλούνται απ' την ανεργία. Μάλιστα, οι πολιτικές στάσεις των τελευταίων σε επιμέρους κρίσιμες θεματικές (κοινωνικές παροχές, συνδικαλισμός, αλλοδαποί, θανατική ποινή κτλ.) είναι απολύτως συγκρίσιμες και ακολουθούν τις ίδιες, περίπου, διακυμάνσεις των αντίστοιχων στάσεων ανέργων πολιτών.⁵⁶

Πάντως χρήσιμο είναι, πριν εξειδικεύσουμε το ερώτημα ως προς το είδος των συναρτήσεων που υφίστανται μεταξύ της ανεργίας και της εκλογικής συμπεριφοράς, να σημειώσουμε τα εξής:

– Όταν γίνεται αναφορά στους ανέργους, το θέμα τίθεται ωσάν οι άνεργοι να συνιστούν μια κοινωνική ομάδα με κοινά γνωρίσματα, ταυτότητα και στόχους. Στην πραγματικότητα η εικόνα αυτή είναι αποτέλεσμα συνειδητών αφαιρέσεων, προκειμένου να μελετήσουμε πτυχές του προβλήματος. Αν, λοιπόν, η κατάσταση της ανεργίας και οι συνέπειές της αποτελούν τον κοινό παρονομαστή της οιονεί ομάδας των ανέργων, τα στοιχεία που διαφοροποιούν και εν τέλει εξατομικεύουν την καθεμιά επιμέρους περίπτωση είναι αρκετά και σημαντικά, προκύπτουν δε από διαφορές της κοινωνικής δομής, των πολιτικών και κομματικών προσδέσεων και των παραδεδομένων εντάξεων των ανέργων.⁵⁷

– Το γεγονός ότι οι άνεργοι δε συνιστούν συμπαγή ομάδα, καθώς επίσης και το ότι η κατάσταση της ανεργίας θίγει τις κοινωνικές τους αναφορές και αλλοιώνει την ταυτότητά τους έχει ευρύτατες

56. H. Rattinger, «Politisches Verhalten von Arbeitslosen», στο D. Oberndörfer κ.ά., ό.π., σ. 106-108.

57. A. Wacker (επιμ.), *Vom Schock zum Fatalismus?*, Campus, Frankfurt a.M. 1978, σ. 17. Στους ανέργους ως ομάδας χωρίς «οικονομικό και κοινωνικό τόπο εγκατάστασης» αναφέρεται ο κλασικός γερμανός κοινωνιολόγος Th. Geiger, στο πρωτοποριακό για την εποχή του βιβλίο *Die Soziale Schichtung des deutschen Volkes*, Ferdinand Enke, Στουτγάρδη 1932, σ. 97. Στη διάκριση των ανέργων από τις υπόλοιπες «κοινωνικές κατηγορίες» βλ. K. Lehman Schlozman - S. Verba, *Injury to Insult, Unemployment, Class and Political Response*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, Λονδίνο 1979, σ. 2. Συνεκτικό στοιχείο της ομάδας των ανέργων αποτελεί η γνωστική, εισοδηματική κτλ. υστέρηση των μελών της έναντι άλλων ομάδων.

συνέπειες στον τρόπο και την ένταση που διεκδικούν τα συμφέροντά τους. Στη χαλαρότητα των διεκδικήσεων αυτών συμβάλλει αποφασιστικά ο χαμηλός βαθμός οργάνωσης και διαπραγματευτικής ικανότητας των ανέργων, πράγμα που αντικατοπτρίζεται στη διευρυμένη δυσπιστία τους για συλλογικές οργανώσεις (συνδικάτα). Η χαλαρότητα αυτή διατυπώνεται αναλόγως του τρόπου προσωπικής πρόσληψης της ανεργίας από τον καθένα άμεσα θιγόμενο. Αυτή λογίζεται αρχικά ως μια προσωρινή φάση στην επαγγελματική ζωή καθενός ανθρώπου, οι αρνητικές συνέπειες της οποίας οφείλουν να κατευναστούν θεσμικά, με την παρέμβαση δηλαδή του συστήματος κοινωνικής προστασίας. Όπου δε ένα τέτοιο σύστημα δεν είναι επαρκώς ανεπτυγμένο, άτυποι οικονομικοί ρόλοι στο πλαίσιο μιας σκιώδους οικονομίας συχνά υποκαθιστούν θεσμοποιημένες διαδικασίες κατευνασμού αντιδράσεων.⁵⁸ Στις περιπτώσεις ωστόσο που η διάρκεια της ανεργίας έχει αισθητά επιμηκυνθεί και ο άνεργος βρίσκεται εκτός απασχόλησης πέραν του έτους (διαρκής άνεργος), η άποψη περί προσωρινότητας της κατάστασής του υποκαθίσταται από αισθήματα «απαισιοδοξίας», «κόπωσης» αλλά και σύγχυσης σε ό,τι αφορά τη διεκδίκηση των συμφερόντων του.⁵⁹ Στη θεωρία του N. Luhmann η ανεργία λειτουργεί για τους θιγόμενους ως μέσο (ακούσιας, θα προσθέταμε) διεύρυνσης της κοινωνικής συνθετότητας.⁶⁰ Αυτοί γίνονται δέκτες ενός πλήθους ακατέργαστων πληροφοριών, οι οποίες αυξάνονται από την απουσία ενός δικτύου οργάνωσης των συμφερόντων των ανέργων. Ο πολιτικός προσανατολισμός δε διευκολύνεται σε τέτοιες συνθήκες πληροφοριακού πλουραλισμού και πολιτικής ανασφάλειας, πράγμα που μπορεί να έχει συνέπειες στην αφοσίωση των ανέργων στους θεσμούς και τα κόμματα.

58. M. Schmidt, «Wahlen, Parteienpolitik und Arbeitslosigkeit», *APuZ*, B17/1986, σ. 42.

59. P. Eisenberg - P.F. Lazarsfeld, «The psychological effects of unemployment», *Psychological Bulletin*, 35 (1938), σ. 358 επ.· E.W. Bakke, *The unemployed man*, Nisbet 1933. Για τις κλιμακούμενες αντιδράσεις των ανέργων βλ. M. Jahoda - P.F. Lazarsfeld - H. Zeisel, *ό.π.*, σ. 55-61.

60. N. Luhmann, «Wirtschaft als Soziales System», στο *Soziologische Aufklärung* 1, Westdeutscher Verlag, Opladen 1984, σ. 204-231· του ίδιου, «Komplexität», στο *Soziologische Aufklärung* 2, Westdeutscher Verlag, Opladen 1986, σ. 204-220.

3. ΚΡΙΣΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ ΤΩΝ ΑΝΕΡΓΩΝ. ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΚΑΙ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΕΔΡΑΙΩΣΗ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΥΠΟΘΕΣΕΩΝ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Στο προηγούμενο μέρος παρουσιάσαμε τις ενδεχόμενες κομματικές και εκλογικές προτιμήσεις των ανέργων υπό μορφή υποθέσεων, δηλαδή καθαρών τύπων αντίδρασης. Στα επόμενα θα προσεγγίσουμε περαιτέρω τους τύπους αυτούς, επικαλούμενοι θεωρητικές αναλύσεις και εμπειρικά δεδομένα. Οι αναλύσεις και τα δεδομένα αυτά θα βοηθήσουν στον έλεγχο των παραπάνω υποθέσεων, θα καταδείξουν την αμφισημία και το πολυσήμαντο περιεχόμενο καθεμιάς υλοποιημένης, πραγματικής, συμπεριφοράς των ανέργων.

Μειωμένη πολιτική συμμετοχή και περιορισμένο ενδιαφέρον για την πολιτική, υπερψήφιση κομμάτων εξουσίας με αναβίωση παραδοσιακών προσδέσεων είτε με εκδήλωση αντικυβερνητικών συμπεριφορών, στροφή στα κομματικά άκρα ένθεν και ένθεν των κατεστημένων κομμάτων με πρόκριση μη συμβατικών μορφών πολιτικής συμμετοχής, αποτελούν εν δυνάμει και υπό προϋποθέσεις επαληθεύσιμες μορφές αντιδράσεων.

α. Η υπόθεση της απάθειας

Από την εποχή (1933) που οι M. Jahoda, P.F. Lazarsfeld, H. Zeisel, συνέγραψαν τους «Ανέργους του Marienthal» ως τις ημέρες μας η υπόθεση περί χαλάρωσης της πολιτικής συμμετοχής των ανέργων και αύξησης της αποχής στις τάξεις τους κέρδισε αρκετό έδαφος. Η παραπάνω υπόθεση, περισσότερο γνωστή ως *υπόθεση απάθειας*, εκκινεί από μια βασική παραδοχή που ισχύει σε όλες τις κοινοβουλευτικές δημοκρατίες, ότι δηλαδή μέσω των εκλογών και της συμμετοχής σ' αυτές γίνεται δυνατή η άσκηση επιρροής στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων.⁶¹ Ο πολιτικός άνθρωπος, αντιλαμβανόμενος περιοδικά την αδυναμία του να ασκήσει μια τέτοια επιρροή, εκδηλώνει αδιαφορία και απογοήτευση, μια στάση που χρεώνεται ιδιαίτερα στους ανέργους. Αυτοί, σύμφωνα με όλα τα σχετικά εμπειρικά δεδομένα, εμφανίζουν εκλογική αποχή κατά μέσο όρο διπλάσια της αποχής των εργαζομένων.⁶² Οι άνεργοι, λοιπόν, ως πο-

61. S.M. Lipset, *ό.π.*, σ. 27.

62. H. Rattinger, «Politisches Verhalten von Arbeitslosen», στο D. Oberndörfer κ.ά., *ό.π.*, σ. 108.

λιτικώς δρώντες, μη δυνάμενοι να βελτιώσουν τη θέση τους σε μια επιθυμητή κατεύθυνση, εφόσον δεν μπορούν καν να επιτύχουν μια απόδοση της ψήφου τους που θα ήταν αντίστοιχη του κομματικού προσανατολισμού που της έχουν προσδώσει, οδηγούνται εν τέλει στο να άρουν την εμπιστοσύνη τους από το πολιτικό σύστημα και να αποχωρήσουν από αυτό, μη μετέχοντας πάντοτε στα εκλογικά προσκλητήριά του. Η αποχή από τις εκλογές μεταφράζεται στο πλαίσιο της αρχικής υπόθεσης της απάθειας ως απογοήτευση και συρρίκνωση του πολιτικού ενδιαφέροντος των θιγόμενων από την κρίση απασχόλησης. Σύμφωνα, όμως, με τον Downs και την «Οικονομική Θεωρία της Δημοκρατίας» (ένα έργο το οποίο σε θεωρητικό επίπεδο υποστηρίζει και τη συγκεκριμένη και άλλες υποθέσεις εκλογικής συμπεριφοράς), η αποχή από τις εκλογές μπορεί να είναι μια πράξη ορθολογική και, φυσικά, μια πράξη όχι αποκλειστικά σχετιζόμενη με φαινόμενα κρίσης: ο ορθολογικός ψηφοφόρος π.χ. ενδέχεται να μη συμμετάσχει στις εκλογές, όταν αντιληφθεί ότι η έκβασή τους δεν πρόκειται να επηρεάσει τα «εισοδήματα χρησιμότητάς» του, δηλαδή η πιθανότητα αύξησής τους ισούται με το ενδεχόμενο μείωσής τους.⁶³ Η αποχή μπορεί όμως να σημαίνει και διαμαρτυρία, να συνιστά, συνεπώς, μια συμπεριφορά απολύτως διακριτή από αυτήν της απάθειας. Διαμαρτυρία είναι η πράξη αποχής οριακών ψηφοφόρων, όταν αυτοί διαπιστώσουν ότι το κόμμα τους συγκλίνει προς κάποιο άλλο. Έτσι, με την αποχή τους διευκολύνουν τη νίκη του αντίπαλου κόμματος, διαμαρτυρούμενοι με τον τρόπο αυτό για την πολιτική «αμφισημία» του κόμματός τους.⁶⁴ Η αποχή συνιστά, επίσης, διαμαρτυρία και για τους «αβέβαιους ψηφοφόρους», οι οποίοι κάθε τάση κομματικής σύγκλισης την ερμηνεύουν ως πράξη κομματικής ομοιομορφίας.⁶⁵

63. A. Downs, *ό.π.*, σ. 70. Πέραν ενός συγκυριακού υπολογισμού ατομικού «κόστους-οφέλους», σημαντικός παράγοντας της εκλογικής συμπεριφοράς αναδεικνύεται ένα εδραιωμένο αίσθημα ευθύνης του εκλογέα-πολίτη για το πολιτικό σύστημα και τη δημοκρατία. Αυτό, σε συνδυασμό με μια «στρατηγική» και αναπόφευκτη αβεβαιότητα για το πώς θα συμπεριφερθούν οι άλλοι, ενδέχεται να ανατρέψει τα αποτελέσματα του αρχικού υπολογισμού του εκλογέα, P. Ordeshook - W. Riker, «A theory of the calculus of voting», *APSR*, τόμ. 62, 1 (1968), σ. 25 επ.· Th. Palfrey - H. Rosenthal, «Voter participation and strategic uncertainty», *APSR*, τόμ. 79, 1 (1985), σ. 62· N. Nie - S. Verba, «Is it rational to vote?», στο R. Niemi - H. Weisberg (επιμ.), *Controversies in american voting behavior*, San Francisco 1976, σ. 26.

64. A. Downs, *ό.π.*, σ.193.

65. Στο ίδιο.

Εν κατακλείδι, η πράξη της αποχής είναι δυνατόν να μη συνθέτει μια στάση απάθειας, αλλά ακριβώς το αντίθετο, να συνιστά δηλαδή μια καθαρά «πολιτική πράξη».⁶⁶ Όπως και αν νοηθεί η αποχή, ως ορθολογική αποχή, ως πολιτική διαμαρτυρία ή και ως αδιαφορία, και σύμφωνα με τον Downs και σύμφωνα με άλλους μελετητές της εκλογικής συμπεριφοράς, «το ποσοστό της αποχής είναι υψηλότερο μεταξύ των πολιτών που ανήκουν στις χαμηλότερες εισοδηματικές τάξεις»,⁶⁷ κυρίως διότι αυτοί «είναι δυσκολότερο να φέρουν το κόστος πληροφόρησης».⁶⁸ Και στην περίπτωση, όμως, αυτή η αποχή από τις εκλογές εξακολουθεί να αποτελεί στη λογική των οικονομικών θεωριών της πολιτικής ορθολογική πράξη: οι οικονομικά περιθωριοποιημένοι πολίτες, προκειμένου να μετασχούν ισότιμα στην εκλογική διαδικασία, θα πρέπει όχι μόνο να φέρουν το σχετικό κόστος, αλλά με δεδομένη τη συρρίκνωση της οργανωτικής και διαπραγματευτικής ικανότητάς τους, είναι λογικό να υποθέσουν ότι ο «συντελεστής επιρροής» τους στα πολιτικά και κομματικά δρώμενα είναι μικρός, και, άρα, η συμμετοχή τους δε θα αντισταθμίσει το κόστος που συνεπάγεται.⁶⁹ Εκτός αυτού ο συντελεστής επιρροής των ψηφοφόρων συναρτάται άμεσα με το βαθμό «έντασης», με τον οποίο καθένας από αυτούς περιβάλλει την κομματική του προτίμηση, αλλά και το μέγεθος της «εύνοιας» με την οποία τα κόμματα περιβάλλουν κατηγορίες ψηφοφόρων τους. Είναι φανερό ότι οι κατηγορίες των οικονομικά περιθωριοποιημένων παρουσιάζουν μια χαλάρωση παραδοσιακών προσδέσεων τους με κόμματα, γεγονός που διευκολύνει τη μεταστροφή της προτίμησής τους. Η χαλάρωση δηλαδή αυτή επιτρέπει τη συρρίκνωση πελατειακών, κομματικών και εν γένει εμπράγματων και επί τη βάση συγκεκριμένων θεματικών συμφερόντων συγκροτούμενων κομματικών προσδέσεων και, άρα, μεταξύ άλλων και τη δυνατότητα ανάδειξης αντικυβερνητικών εκλογικών προτιμήσεων.

66. Η. Νικολακόπουλος, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964*, ΕΚΚΕ, 1985, σ. 72. Σύμφωνα με το συγγραφέα, η αποχή στο προ- και μεταπολεμικό κομματικό σύστημα της Ελλάδας συνιστούσε οργανωμένη από τις παρατάξεις «πολιτική πράξη». Χαρακτηριστικά αναφέρει την αποχή των Αντιβενιζελικών το 1910 και 1923, των Βενιζελικών το 1915 και 1935 και της Αριστεράς το 1946. Ολοκληρωμένη παρουσίαση της θεματικής «εκλογική αποχή» στο M. Eifort, *Die Nichtwähler. Wahlenthaltung als Form des Wahlverhaltens*, Schöningh, 1994.

67. A. Downs, *ό.π.*, σ.378.

68. Στο *ίδιο*, σ. 365.

69. Στο *ίδιο*, σ. 138.

Στο επιχείρημα αυτό θα επανέλθουμε στη συνέχεια· προς το παρόν ας παραμείνουμε στην περί απάθειας υπόθεση, προσπαθώντας να παρακολουθήσουμε στο επίπεδο της θεωρίας και της θεωρητικής επεξεργασίας εμπειρικών μελετών τη σχέση οικονομικής περιθωριοποίησης και εκλογικής συμμετοχής. Τις τελευταίες δύο δεκαετίες, διαρκούσης της ύφεσης στην οικονομία και την απασχόληση, παρατηρήθηκε στο εκλογικό σώμα μια αύξηση της αποχής, που συνδυάστηκε με μια πτώση των εκλογικών ποσοστών που σωρευτικά συγκεντρώνουν τα κόμματα πλειοψηφίας, καθώς και με κάποια αύξηση στα ποσοστά των μικρότερων κομμάτων που βρίσκονται ένθεν και ένθεν των παραπάνω. Αν η μείωση των ποσοστών εκλογικής συμμετοχής σχετίζεται με τις εκδηλώσεις της εντεινόμενης ύφεσης,⁷⁰ είναι αναγκαίο, προκειμένου να αποφευχθούν απλοποιητικές συναρτήσεις αιτίου-αιτιατού, να γίνουν ορισμένες διευκρινίσεις. Μια πρώτη αφορά στις δομικές συντεταγμένες της αποχής των ανέργων: Τα ποσοστά αποχής τους είναι, όπως αναφέραμε, περίπου διπλάσια των εργαζομένων (εργατών-υπαλλήλων), τα ποσοστά όμως αυτά στις ομάδες των ανέργων που διαθέτουν τουλάχιστον μια επαγγελματική εξειδίκευση και, πολύ περισσότερο, ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση, είναι μικρότερα εκείνων που παρουσιάζουν αντίστοιχες ομάδες εργαζομένων.⁷¹ Η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου συνδυάζεται γενικότερα με κάποια αύξηση της πολιτικής συμμετοχής, γεγονός που στη βιβλιογραφία αποδίδεται με τον όρο «γνωστική κινητοποίηση».⁷² Αυτή στους ανέργους με επαγγελματική εξειδίκευση και, περισσότερο, με ανώτερο/ανώτατο εκπαιδευτικό επίπεδο εκφράζεται ως πολιτική διαμαρτυρία, συγκεκριμενοποιείται δε με την εκδήλωση προτίμησης για κόμματα «νέας πολιτικής».⁷³

70. Η εκλογική συμμετοχή στην Αγγλία από 84% (1950) έπεσε στο 75% (1987). Στη Γαλλία (βουλευτικές εκλογές) από 85% (1978) στο 66% (1988), στην Αυστρία από 94% (1945) στο 86% (1990) και στην ΟΔΓ από 91% (1972) στο 78% (1991), Ph. Norton, *The British Polity*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1991, σ. 97-99· D.B. Goldey - R.W. Johnson, «The French Presidential Election of 24 April-8 May and the General Election of 5-12 June 1988», *Electoral Studies*, τόμ. 7, 3 (1988).

71. H. Rattinger, «Politisches Verhalten von Arbeitslosen», *ό.π.*, σ. 110-111.

72. W. Bürklin, «Gesellschaftlicher Wandel, Wertewandel und politische Beteiligung», στο Starzacher - Schlacht - Friedrich - Leif (επιμ.), *Protestwähler und Wahlverweigerer*, Köln 1992, σ. 30· St. Bennett, *Apathy in America 1960-1984*, Xenia, Ohio 1986, σ. 122. E. Muller/M. Seligson/I. Turan, «Education, participation, and support for democratic norms», *Comparative Politics*, τόμ. 20, 1 (1987), σ. 19 επ.

73. Φορείς «μετα-υλιστικών» αξιών που χαρακτηρίζουν τις διακηρύξεις κομμάτων «νέας πολιτικής» είναι οι νέοι, οι μορφωμένοι, τα νέα μεσαία στρώματα.

β. Η υπόθεση της κινητοποίησης των ανέργων. Η εκλογική συμπεριφορά κατά την κρίση της Βαϊμάρης (1929-1933). Ένα παράδειγμα

Αν η αποχή λογίζεται στις εκδηλώσεις κρίσης, έχει ωστόσο διατυπωθεί και το αντίθετο, ότι δηλαδή *αύξηση της εκλογικής συμμετοχής παρατηρείται κυρίως σε περιόδους οξείας κρίσεως*,⁷⁴ όπως αυτό συνέβη στο διάστημα 1929-1933 κατά την κρίση της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Επίσης έχει υποστηριχθεί και μια εξίσου αιρετική άποψη, ότι δηλαδή η πτώση των ποσοστών συμμετοχής στις εκλογές δεν αποτελεί ένδειξη κρίσης, αλλά καταδεικνύει μια τάση «ομαλοποίησης στη λειτουργία της (μεταπολεμικής) δημοκρατίας».⁷⁵

Συγκεκριμένα η υπόθεση της απάθειας για το χρονικό διάστημα της κρίσης 1929-1933 στη Γερμανία φαίνεται να μην επαληθεύεται, μια και η αύξηση των ποσοστών ανεργίας συνοδεύθηκε από μια αύξηση των ποσοστών εκλογικής συμμετοχής.⁷⁶ Βεβαίως, η συμμετοχή των ανέργων στις εκλογές της περιόδου εκείνης υπήρξε κατά τι μικρότερη του μέσου όρου συμμετοχής των εκλογέων συνολικά,

N. Δεμερτζής, *ό.π.*, σ. 99· H. Κατσούλης, «Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση», στο Γ. Ράσκη - H. Κατσούλης κ.ά., *Τα πολιτικά κόμματα της Δυτ. Ευρώπης*, τόμ. 2, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 68-138, ιδιαίτ. σ. 128 επ. Οι πλέον μορφωμένοι από τους ανέργους στην ηλικιακή κατηγορία 18-25 δείχνουν σε συντριπτικό ποσοστό προτίμηση για τα κόμματα αυτά, ενώ το ποσοστό είναι υψηλό και στην κατηγορία 26-40, πράγμα που επιβεβαιώνει τη διαπίστωση του Inglehart («Post-Materialism in an Environment of Insecurity», *APSR*, τόμ. 75, 1981, σ. 897 επ.) ότι «μετα-υλιστικές» αξίες διατηρούνται και σε περιόδους ύφεσης.

74. Για την ανάγκη ενσωμάτωσης των δρώντων σε περιόδους κρίσεων βλ. S.M. Lipset, *ό.π.*, σ. 195-196.

75. D. Roth, «Sinkende Wahlbeteiligung. Eher Normalisierung oder Krisensymptom?», στο Starzacher κ.ά., *ό.π.*

76. J.W. Falter, «Politische Konsequenzen von Massenarbeitslosigkeit», *PVS*, τόμ. 25, (1984), σ. 277-279 και πίνακας 1, σ. 279:

*Ανεργία και εκλογική συμμετοχή (1930-1933)
ποσοστά συμμετοχής ανέργων στις εκλογές*

	-5	-10	-15	-20	-25	-30	-35	-40	-45
1930	77,1	77,7	80,6	83,0	83,4	84,0	86,3	90,0	88,4
1932 Ιαν.	79,3	82,3	84,6	85,2	84,8	84,8	88,3	84,9	94,2
1932 Νοέ.	75,6	78,8	81,1	81,3	83,0	82,9	79,1	81,2	82,1
1933	87,0	88,3	89,5	89,0	89,4	90,4	89,5	—	91,2

πράγμα που χαλαρά φαίνεται πως κινείται στο πλαίσιο της συνηθισμένης πρόσληψης της σχέσης ανεργίας-εκλογικής συμμετοχής.⁷⁷ Σε επίπεδο, όμως, σωρευτικών δεδομένων, δηλαδή επί της συνολικής επικράτειας και του συνόλου του εκλογικού σώματος στο πλαίσιο του παραδείγματός μας, η υπόθεση της απάθειας υποκαθίσταται από αυτήν της διευρυμένης «κινητοποίησης» των εκλογέων. Η κινητοποίηση αυτή, αντίθετα από την κρατούσα άποψη που θέλει τους ανέργους να εμφανίζονται περισσότερο πολιτικά ακραίοι στις κομματικές τους επιλογές απ' ό,τι το σύνολο του πληθυσμού, δεν προκάλεσε μια περαιτέρω ριζοσπαστικοποίησή τους, αλλά πρωτίστως μια εντονότερη ριζοσπαστικοποίηση του υπόλοιπου πληθυσμού.⁷⁸ Από την κρίση της Βαϊμάρης μπορεί να βγήκαν κερδισμένα τα ακραία και αντισυστημικά κόμματα, οι άνεργοι ωστόσο υπερψήφισαν εκείνα με τα οποία αισθάνονταν μια παραδοσιακή πρόσδεση. Οι άνεργοι εργάτες π.χ. στράφηκαν προς το Σοσιαλδημοκρατικό (SPD), κυρίως, όμως, προς το Κομμουνιστικό Κόμμα (KPD). Τα ποσοστά που αυτοί έδωσαν στο Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα (NSDAP) ήταν εμφανώς κατώτερα (15-29 μονάδες) των προτιμήσεων που το κόμμα αυτό είχε αποσπάσει στο σύνολο του εκλογικού σώματος, όπως και τα ποσοστά που απέσπασε το KPD από τους ανέργους υπαλλήλους, την κατ'έξοχήν εκλογική πελατεία του NSDAP, ήταν κατά τι υψηλότερα (1-3 μονάδες) των συνολικών ποσοστών του κόμματος αυτού. Η εκλογική ομάδα των ανέργων υπαλλήλων πάντως, το ίδιο όπως και τα μεσαία στρώματα στη Γερμανία την εποχή εκείνη γενικότερα, παρουσίασε ιδιαίτερα αυξημένες προτιμήσεις για το NSDAP, που κυμαίνονταν πολύ πάνω (15-33 μονάδες) από τις κατά μέσο όρο εκφρασμένες προτιμήσεις των ανέργων εργατών για το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα, αλλά και πάνω (3-4 μονάδες) από τα συνολικά ποσοστά που συ-

77. Στο ίδιο, σ. 281 και πίνακας 3, σ. 280:

Η εκλογική συμμετοχή ανέργων και εργαζομένων

εκλογές	Ιανουαρίου 1932	Νοεμβρίου 1932	1933
Άνεργοι	80%	77%	84%
Εργαζόμενοι	84%	81%	89%
Εκλογική συμμετοχή (συνολικά)	83%	80%	88%

78. Στο ίδιο, σ. 285

γκέντρωσε η NSDAP στις εκλογές του Νοεμβρίου 1932 και του 1933.⁷⁹ Όπως προκύπτει από σχετικές αναλύσεις, υπήρξε μια αρνητική συνάρθρωση μεταξύ ποσοστών ανεργίας και εκλογικών ποσοστών του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος, η δύναμη του οποίου έπεσε κάτω του μέσου όρου σε περιοχές αυξημένης ανεργίας, ενώ, αντιθέτως, στις περιοχές αυτές αυξάνονταν τα ποσοστά των Κομμουνιστών και παρουσίαζαν μια διακύμανση ανάλογη με εκείνη της ανεργίας.⁸⁰

Μια ολοκληρωμένη εκλογική ανάλυση της περιόδου θα απαιτούσε τη *συνδυαστική αποτίμηση* συγκυριακών παραγόντων, που σχετίζονται με τις διακυμάνσεις της ύφεσης, και παγιωμένων χαρακτηριστικών της κοινωνικής δομής, που αποτελούσαν για την εποχή εκείνη, εν μέρει εξακολουθούν και σήμερα ακόμη να αποτελούν, προσδιοριστικούς παράγοντες για την απόδοση της ψήφου.⁸¹ Στα παραπάνω περιοριστήκαμε προκειμένου να τοποθετήσουμε τη σχέση κρίσης απασχόλησης και εκλογικής προτίμησης στο γενικότερο πλαίσιο της υπόθεσης περί κινητοποίησης των ανέργων. Αυτή στο παράδειγμά μας φάνηκε να επαληθεύεται κυρίως ως προς το σκέλος περί ριζοσπαστικοποίησης της εκλογικής στάσης των ανέργων, εφόσον στα παραπάνω καταδείχθηκε ότι οι αποκλεισμένοι από την αγορά εργασίας υπερψήφιζαν προ πάντων κόμματα «αντιτιθέμενα στο σύστημα, παρά αφοσιωμένα σ' αυτό κόμματα της αντιπολίτευσης».⁸²

79. Στο ίδιο, πίνακας 3 και 4, σ. 283 και 284. Επίσης πίνακας 9, σ. 290:

Κομματικές προτιμήσεις των ανέργων εργατών και υπαλλήλων

εκλογές	Ιανουαρίου 1932		Νοεμβρίου 1932		1933	
	NSDAP	KPD	NSDAP	KPD	NSDAR	KPD
Άνεργοι:						
Εργάτες	13%	29%	12%	34%	10%	30%
Υπάλληλοι	28%	13%	30%	16%	43%	14%
Εκλογ. σώμα (συν.)	31%	12%	27%	14%	39%	11%

80. W. Kaltefleiter, *Wirtschaft und Politik in Deutschland*, Köln, Opladen 1966, σ. 47.

81. Οι Frey - Weck, *ό.π.*, σ.17, 22 και πίνακας 4, σ. 17, επιχειρούν το ίδιο, δηλαδή την οικονομετρική αποτύπωση της επιρροής κοινωνικών-δομικών, δημογραφικών, οικονομικών και κ.ά. παραμέτρων για την εξήγηση της εκλογικής συμπεριφοράς.

82. J.W. Falter, *ό.π.*, σ. 291.

Η υπόθεση της κινητοποίησης και, ειδικότερα, της ριζοσπαστικοποίησης φαίνεται να κερδίζει έδαφος. Από σχετικές έρευνες που διεξήχθησαν για τη μελέτη της πολιτικής συμπεριφοράς και των στάσεων των ανέργων διαπιστώθηκε ότι αυτοί διατηρούν ένα σχετικό έως ισχυρό ενδιαφέρον για την πολιτική, παρ' ότι σ' ένα συντριπτικό ποσοστό τους δεν πιστεύουν ότι μπορούν να επηρεάσουν την κυβερνητική πολιτική, συνεπώς και τη λήψη αποφάσεων.⁸³ Ακόμη, λοιπόν, και αν δε μεταβάλλουν αποφασιστικά την εκλογική τους συμπεριφορά, τούτο σημαίνει ότι εξακολουθούν συμβατικά να συμμετέχουν στις κοινοβουλευτικές διαδικασίες, η αλλαγή των πολιτικών τους στάσεων (δυσπιστία για κόμματα/συνδικάτα, προθυμία για πολιτική διαμαρτυρία με πρόκριμα λιγότερο συμβατικών και μη κομματικά κατευθυνόμενων μέσων παρέμβασης) καθιστά τους ανέργους δεξαμενή για την ανάδειξη μιας ριζοσπαστικής πολιτικής συμπεριφοράς.⁸⁴ Η τάση τους αυτή αποδίδεται στο γεγονός της «πολιτικής αποξένωσης» και της «ελλιπούς παρουσίας τους στους διαμεσολαβητικούς θεσμούς».⁸⁵ Η συμμετοχή των ανέργων σε συνδικάτα, κόμματα, ομάδες πίεσης, όταν συμβαίνει, αποκτά τελετουργικό χαρακτήρα, γίνεται δηλαδή μια πράξη συνήθειας, η οποία για τους ίδιους συμβολίζει μια βιογραφική-βιωματική τους ανάγκη για συνέχεια με τον πρότερο της εργασιακής περιθωριοποίησής τους τρόπο ζωής.⁸⁶

γ. Η υπόθεση της μεταστροφής των κομματικών προτιμήσεων των ανέργων: Αντι-κυβερνητική και πελατειακή υπόθεση

Η οικονομική ύφεση και η κρίση απασχόλησης, σε συνδυασμό με το φαινόμενο της «πολιτικής αποξένωσης» των ανέργων και τη δημιουργία προϋποθέσεων για ριζοσπαστικοποίηση των πολιτικών τους στάσεων, είναι δυνατόν να μετεξελιχθεί σε κρίση νομιμοποίησης; Οι θιγόμενοι από την κρίση ενδέχεται να άρουν την αφοσίωσή τους στο πολιτικό σύστημα (αντισυστημική στάση) ή και μόνον σε κάποιους από τους θεσμούς του, όπως κυβέρνηση και κόμματα πλειοψηφίας (αντικυβερνητική στάση); Οι απαντήσεις που από τη δεκαετία του '30 έως τις ημέρες μας δίδονται, καλύ-

83. M. Beckmann, «Radikalisierung oder Apathie?», *PVS*, τόμ. 29 (1988), σ. 596.

84. Στο ίδιο.

85. W. Kornhauser, *The Politics of Mass Society*, Λονδίνο 1960.

86. M. Beckmann, *ό.π.*, σ. 603.

πτουν όλο το φάσμα δυνατών, ιδεολογικά και πολιτικά, εν μέρει και εμπειρικά, θεμελιωμένων θέσεων. Είναι γεγονός ότι μέρος των ανέργων εκδηλώνει μια μεταστροφή στις κομματικές προτιμήσεις του, ενώ ένα άλλο δεν αποκλείεται να ανακαλέσει προότερες, παραδομένες, συμπεριφορές του ή και να ανακτήσει «φυσικές», τρόπον τινά, κομματικές εντάξεις του.

Στην τρίτη γενική υπόθεση περί μεταστροφής των προτιμήσεων των ανέργων και εν γένει των θιγομένων από την κρίση ανήκει, όπως ήδη αναφέραμε, και η *αντικυβερνητική και η πελατειακή υπόθεση*. Οι άνεργοι κάνοντας τις κομματικές επιλογές τους με γνώμονα το αντικυβερνητικό κριτήριο, ενισχύοντας δηλαδή με την ψήφο τους περισσότερο κόμματα της αντιπολίτευσης, προσβλέπουν σ' αυτά για τον έλεγχο της ανεργίας, ψηφίζοντας δε με βάση πελατειακά κριτήρια ενισχύουν περισσότερο εκείνα τα κόμματα που έχουν κριθεί ως περισσότερο πολιτικά αρμόδια για τον έλεγχο του προβλήματος.

Η υπερψήφιση ενός κόμματος της αντιπολίτευσης (αντικυβερνητική υπόθεση) δε σημαίνει παρά βούληση των ψηφοφόρων για μια διαφορετική πολιτική από εκείνη που εφάρμοσε το κυβερνητικό σχήμα.⁸⁷ Μια αντικυβερνητική συμπεριφορά έχει περισσότερο τα χαρακτηριστικά της διαμαρτυρίας, παρά το στοιχείο της συνειδητής, με συγκεκριμένο προσανατολισμό, μεταστροφής εκλογικών προτιμήσεων. Η δυνατότητα της μεταστροφής συνδέεται άμεσα με το μικρό ή μεγάλο ενδιαφέρον των ψηφοφόρων για τις εκλογές ή, ορθότερα, για μια *συγκεκριμένη έκβαση* του αποτελέσματος των εκλογών.⁸⁸ Μετά όμως από δύο συναπτές δεκαετίες συνεχιζόμενης μαζικής ανεργίας, κατά τη διάρκεια των οποίων αρκετά κόμματα δοκιμάστηκαν στη διακυβέρνηση χωρών με αυξημένα ποσοστά ανεργίας και αρκετές, επίσης, οικονομικές πολιτικές και πολιτικές απασχόλησης εφαρμόστηκαν, χωρίς να υπάρξει ένα θεαματικό αποτέλεσμα στον έλεγχο της κρίσης, οι άνεργοι σήμερα, περισσότερο από ποτέ άλλοτε, δε φαίνεται να ενδιαφέρονται για μια συγκεκριμένη έκβαση του εκλογικού αποτελέσματος. Η αρχική προτίμηση που αυτοί επέδειξαν για τα εργατικά, σοσιαλιστικά/σοσιαλδη-

87. A. Downs, *ό.π.*, σ. 4, 6, 23, 69, 85.

88. Εάν συγχρητίσουμε τη διάκριση των P.F. Lazarsfeld - B.R. Berelson - H. Gaudet, *ό.π.*, σ. XVI-XIX, μεταξύ «μετακινούμενων» «μεταστρεφόμενων» και «σταθερών» ψηφοφόρων, το ενδεχόμενο της μεταστροφής και της αποχής συνδέεται με το ενδιαφέρον των εκλογών για συγκεκριμένη έκβαση του αποτελέσματος.

μοκρατικά κόμματα δείχνει να χαλαρώνει, όπως εν γένει χαλαρώνει και το κριτήριο αρμοδιότητας που το εκλογικό σώμα, μεταξύ αυτών και οι άνεργοι, ή κυρίως αυτοί, έδειχναν να αποδίδουν στην παραπάνω κομματική οικογένεια για την αντιμετώπιση κρίσεων απασχόλησης. Σύμφωνα με τη μελέτη των Owens και Wade, στις εκλογές του 1983 στη Βρετανία μόνο το 51% των ερωτηθέντων ανέμεναν υψηλότερη ανεργία από μια κυβέρνηση των Συντηρητικών, ενώ αντιθέτως το 64% περίμενε υψηλότερο δείκτη πληθωρισμού μετά από μια νίκη των Εργατικών.⁸⁹ Επίσης, η κυβερνητική στροφή του 1982 στην ΟΔΓ συνοδεύθηκε από μια μεταστροφή στις προτιμήσεις των ανέργων. Αυτοί καταλόγισαν στην SPD, που βρισκόταν μέχρι τότε στη κυβέρνηση, την αύξηση της ανεργίας από 3,5 (1980) σε 7,5% (1982). Ενώ το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα διατηρούσε μεταξύ των ανέργων ένα προβάδισμα 20 μονάδων (πρώτο ήμισυ του 1980) έναντι της CDU/CSU, μετά από δύο χρόνια η διαφορά τους μηδενίστηκε, για να επανέλθει μετά από άλλη μια διετία, μεσούσης μιας κυβέρνησης Χριστιανοδημοκρατών-Χριστιανοκοινωνιστών-Φιλελευθέρων, στο αρχικό προβάδισμα των 20 μονάδων υπέρ της SPD, την ίδια περίοδο που ο δείκτης ανεργίας από 7,5 (1982) ανήλθε στο 9,6% (1984).⁹⁰

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία θα μπορούσε να συμπεράνει κανείς ότι και η αντικυβερνητική και η πελατειακή υπόθεση (υπόθεση αρμοδιότητας) είναι δυνατόν να τύχουν και διάψευσης και επιβεβαίωσης, σημαντικό όμως είναι να εντοπίσει κανείς τις προϋποθέσεις και του ενός και του άλλου ενδεχομένου. Γεγονός είναι ότι *οι μεν σταθεροί εκλογείς αποδίδουν την ψήφο τους με γνώμονα πελατειακές προσδέσεις, ενώ οι «κυμαινόμενοι» εκλογείς σε συνθήκες κρίσης, καθώς και άτομα που καθίστανται άνεργοι σε μια περίοδο που το κόμμα το οποίο προκρίνουν βρίσκεται στην εξουσία, είναι πιθανότερο να ψηφίσουν επί τη βάση του αντικυβερνητικού κριτηρίου.*⁹¹ Βεβαίως, η αύξηση των ποσοστών ανεργίας και η διάρκεια που έχει προσλάβει το φαινόμενο συντελούν εν γένει στον περιορισμό της υποστήριξης κυβερνητικών κομμάτων. Η επαλήθευση της αντικυβερνητικής υπόθεσης αφορά πρωτίστως τους διαρκώς ανέργους, οι οποίοι ούτε γίνονται αυτομάτως απάθεις ούτε στρέφονται εναντίον των κομμάτων, αλλά, όπως από

89. J.R. Owens - L.L. Wade, *ό.π.*, σ. 34.

90. U. Feist - D. Fröhlich - H. Krieger, *ό.π.*, 1984, σ. 3-17, *ιδίαιτ.* σ. 8-10.

91. Στο *ίδιο*, σ. 8. Επίσης, Büchel - Falter, *ό.π.*, σ. 195-197.

σχετικές έρευνες έχει καταδειχθεί, μεταστρέφουν κατ' αρχήν την προτίμησή τους από το κυβερνών στα κόμματα της αντιπολίτευσης.⁹² Πάντως για τον έλεγχο του βαθμού επαλήθευσης ή διάψευσης σχετικών υποθέσεων που αφορούν την εκλογική συμπεριφορά των ανέργων, σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η εκάστοτε θέση, κυβερνητική ή αντιπολιτευτική, των πολιτικών κομμάτων στο κοινοτικό σύστημα. Έτσι π.χ. το κριτήριο της αρμοδιότητας λειτουργεί καλύτερα για τους άμεσα θιγόμενους, όταν τα κόμματα που το διεκδικούν βρίσκονται στην αντιπολίτευση, ακριβώς επειδή αποτυχημένες κυβερνητικές παρεμβάσεις σε ζητήματα που θεωρούνται της απολύτου αρμοδιότητας των (κυβερνητικών αυτών) κομμάτων ενέχουν τον κίνδυνο της χαλάρωσης του παραπάνω κριτηρίου. Η χαλάρωση, βεβαίως, της κοινοτικής αφοσίωσης των ανέργων δεν τους αποδεσμεύει αυτομάτως από τις παγιωμένες κοινοτικές τους προσδέσεις· ξεκινά ωστόσο μια τέτοια διαδικασία, τότε αυτή αφορά κατά πρώτον την ατομική πολιτική στάση των ανέργων, μεταφραζόμενη δε ως εκλογική συμπεριφορά εκδηλώνεται αρχικά με το μανδύα της αποχής, παρά της άμεσης αλλαγής της κοινοτικής προτίμησης και το πέρασμα σ' ένα άλλο κοινοτικό στρατόπεδο.⁹³ Σαφώς ορισμένες ομάδες, και αυτό αφορά και τους ανέργους, όπως είναι οι ηλικιακές ομάδες άνω των 45 ετών και γενικότερα οι ομάδες με ήδη διαμορφωμένες και, κατά το μάλλον ή ήττον, σταθερές κοινοτικές προτιμήσεις, είναι λιγότερο επιρρεπείς σε αλλαγές κοινοτικού στρατοπέδου, ενώ αντιθέτως τα νέα μεσαία στρώματα, που δείχνουν μια μεγαλύτερη ρευστότητα στις κοινοτικές τους προτιμήσεις, είναι περισσότερο πρόθυμα για μια τέτοια αλλαγή και περισσότερο, επομένως, πιθανόν να δείξουν σε συνθήκες κρίσης απασχόλησης μια αντικυβερνητική στάση. Αυτή δεν αποκλείεται να εμφανιστεί και μεταξύ νέων εκλογέων (18-25 ετών), στους οποίους είναι μικρότερο το ενδεχόμενο να έχουν αποκραταλωθεί μόνιμες κοινοτικές ταυτίσεις.⁹⁴

92. Στο ίδιο, σ. 198.

93. H. Krieger, *ό.π.*, σ. 361-362.

94. Στο ίδιο, σ. 198.

4. ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ ΤΩΝ ΑΝΕΡΓΩΝ: ΚΑΤΑΛΗΚΤΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Με τη βοήθεια των παρατηρήσεων που προηγήθηκαν, ποια απάντηση θα μπορούσε να δοθεί στο ερώτημα που εξαρχής τέθηκε και αφορά στις προσδιοριστικές ορίζουσες της εκλογικής συμπεριφοράς και των κομματικών προτιμήσεων των ανέργων; Αναμφισβήτητα θα τονίζαμε ότι το «τοπίο» εξακολουθεί να παραμένει θολό. Θα ξεκινούσαμε, πάντως, τα συμπεράσματά μας με τη διαπίστωση ότι ο παράγοντας «ανεργία» είναι οπωσδήποτε σημαντικός και μπορεί να ασκήσει μια ουσιαστική επίδραση στη συμπεριφορά του εκλογικού σώματος, εφόσον συντρέξουν κάποιες συμπληρωματικές προϋποθέσεις. Αυτές αναδεικνύονται π.χ. σε εκλογικές αναμετρήσεις που διεξάγονται σε περιόδους οικονομικής κρίσης υπό την κατάρρευση οικονομικών θεματικών ή όταν από τα κυβερνητικά κόμματα έχουν καλλιεργηθεί στους ψηφοφόρους συγκεκριμένες προσμονές για τον τρόπο που αυτά θα χειριστούν τις συγκεκριμένες θεματικές.⁹⁵ Δε θα ήταν περιεργό, λοιπόν, οι ψηφοφόροι να αντιδράσουν *κατ' αρχήν* προς μια αντικυβερνητική κατεύθυνση, εφόσον η υλοποιημένη πολιτική αποκλίνει αισθητά των διακηρύξεων, των αναμενόμενων χειρισμών ή και των προτέρων επιλογών κυβερνητικών κομμάτων.⁹⁶

Σε ό,τι αφορά τις κομματικές προτιμήσεις των ανέργων, αυτές δεν προσεγγίζονται με κριτήριο τη διαζευκτικότητα των βασικών και επιμέρους υποθέσεων, που παρουσιάσαμε, αλλά ένα επαρκέστερο κριτήριο θα ήταν η *συμπληρωματικότητα των υποθέσεων* αυτών. Θα υποστηρίζαμε, μάλιστα, ότι κάτι τέτοιο εξυπακούεται από την αμφισημία τους, το ότι δηλαδή η πραγματική συμπεριφορά των ανέργων μπορεί να κατανοηθεί προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση, να φέρει επομένως στοιχεία της μιας ή της άλλης υπόθεσης. Η αντικυβερνητική υπόθεση λ.χ. συνιστά μια περίπτωση πολιτικής κινητοποίησης που μπορεί να υλοποιηθεί είτε προς μια κατεστημένη είτε προς μια ριζοσπαστική κατεύθυνση, αναλόγως του ποια επιλογή θα υποκαταστήσει την κυβερνητική κομματική επιλογή. Την ίδια αμφισημία είναι δυνατόν να εμπεριέχει και η στάση της αποχής, η οποία μπορεί να συνιστά αδιαφορία αλλά και πολι-

95. J.R. Owens - L.L. Wade, *ό.π.*, σ. 30.

96. J. Alt - K. Chrystal, *Political Economics*, University of California Press, Berkeley 1983, σ. 152.

τική διαμαρτυρία. Η επαλήθευση, μάλιστα, του τελευταίου ενδεχομένου δεν αποκλείεται να δημιουργεί τον προθάλαμο για τη χαλάρωση σταθερών κομματικών προσδέσεων και την αποδυνάμωση της πελατειακής υπόθεσης ως μιας βασικής ορίζουσας της εκλογικής συμπεριφοράς.

Από τις μέχρι τώρα έρευνες καταδεικνύεται ότι οι άνεργοι, ως προς τη συγκεκριμένη πτυχή της συμπεριφοράς τους που άπτεται άμεσα της θέσης τους στο σύστημα απασχόλησης, είναι μάλλον περισσότερο *δύσπιστοι* απέναντι στα πολιτικά κόμματα, ιδιαίτερα στα κόμματα εξουσίας.⁹⁷ Η ανεργία, ωστόσο, είτε ως προσωπική εμπειρία είτε ως πολιτική θεματική, δε θα συνιστούσε παρά μόνον *μία μεταξύ άλλων* μεταβλητών για την ανάδειξη κομματικής προτίμησης. Έτσι είναι λογικό ο κάθε άνεργος να «επεξεργάζεται πολιτικά με διαφορετικό τρόπο» την κατάσταση του, στη διαδικασία δε αυτή αποφασιστικό ρόλο διαδραματίζουν «οι *πολιτικοί και κοινωνικοί δεσμοί*» που οι άνεργοι έχουν από το παρελθόν *καλλιεργήσει*.⁹⁸

Πολιτικοί και κοινωνικοί δεσμοί δοκιμάζονται, βεβαίως, στις ημέρες μας γενικότερα: η διάλυση της εργατικής γειτονιάς, η κρίση εκπροσώπησης και ο πολιτικός κορεσμός, θέματα που μόνον θίξαμε, χαλαρώνουν τις παραπάνω σχέσεις. Έτσι, από την ανάλυση εκλογικών αποτελεσμάτων των μέσων της δεκαετίας του '80 και εντεύθεν αρχίζει να διαφαίνεται μια τάση αποδέσμευσης ακόμη και συνδικαλιστικά οργανωμένων εκλογέων από τις πάγιες κομματικές προτιμήσεις τους. *Μάλιστα το στοιχείο της συνδικαλιστικής ένταξης δεν απέβη αποτρεπτικό ούτε καν για τη διαφυγή ψήφων στα άκρα δεξιά κομματικών συστημάτων κοινοβουλευτικών δημοκρατιών.* Η δυσπιστία και κριτική στάση των ανέργων μετά τη διεύρυνση των ευρωπαϊκών κομματικών συστημάτων στα άκρα τους

97. H. Krieger, ό.π., σ. 369.

98. Τη συνδυαστική εξήγηση της συμπεριφοράς των ανέργων με βάση το παρελθόν τους και την παρούσα συγκυρία υποστηρίζουν οι W. Bürklin - J. Wiegand («Arbeitslosigkeit und Wahlverhalten», στο W. Bonß - R. Heinze (επιμ.), *Arbeitslosigkeit in der Arbeitslosengesellschaft*, suhrkamp 1984, σ. 274-275 και 291-292). Καταλήγουν δε στα εξής: (α) Άνεργοι με χαλαρούς πολιτικούς δεσμούς αλλά ισχυρές κοινωνικές προσδέσεις (νέα μεσαία στρώματα) αναδεικνύουν μια συμπεριφορά κατά τον τύπο της *αντικυβερνητικής υπόθεσης*. (β) Άνεργοι με χαλαρούς πολιτικούς και κοινωνικούς δεσμούς (νέοι) ενδέχεται να εμφανίσουν μια *αντισυστημική συμπεριφορά*. (γ) Εκλογείς με ισχυρές πολιτικές προσδέσεις, χωρίς πρόσβαση στα κέντρα εξουσίας, θα καταφύγουν, ως άνεργοι στην *αποχή*.

μπορεί να υλοποιηθεί και διαφορετικά, δηλαδή με την ανάδειξη *καθαρότερων στάσεων διαμαρτυρίας*. Επί παραδείγματι, το ότι συχνά άνεργοι εμφανίζουν αρκετά υψηλή προτίμηση για οικολογικά κόμματα, ενώ ταυτοχρόνως είναι φορείς πολιτικών στάσεων που εκφράζουν απόψεις εμφανώς αντιτιθέμενες στις θεμελιώδεις αρχές των κομμάτων αυτών (βλ. θετική στάση τους στη θεματική χρήση/εγκατάσταση πυρηνικής ενέργειας),⁹⁹ συνιστά ένα γεγονός που ευκρινώς αναδεικνύει την παράμετρο «διαμαρτυρία» εις βάρος της κατίσχυσης αμιγώς εμπράγματων επιχειρημάτων στις κομματικές τους επιλογές.

Κλείνοντας το άρθρο αυτό μπορούμε χωρίς δισταγμό να ισχυριστούμε ότι μια συμπαγής θεωρία εκλογικής συμπεριφοράς των ανέργων δεν υφίσταται. Έχουν τύχει, βέβαια, μιας σχετικής θεωρητικής επεξεργασίας εμπειρικά δεδομένα και έχει μελετηθεί αρκετά η συμπεριφορά των ανέργων, έτσι ώστε ένας βαθμός θεωρητικής αφαίρεσης να είναι εφικτός. Η εκλογική συμπεριφορά των ανέργων συνδέεται εξάλλου άρρηκτα με τη δυναμική των αλλαγών που συντελούνται μέσα στα ίδια τα κομματικά συστήματα, στα οποία η υπόθεση της σταθερότητάς τους αντιπαλεύει, χωρίς να υποκαθίσταται από, εκείνη της ριζοσπαστικής αλλαγής των μεταπολεμικών κομματικών συστημάτων σύγχρονων κοινωνιών.¹⁰⁰

Από τη μελέτη που προηγήθηκε προκύπτει ότι ζητήματα όπως αυτό της ανεργίας, προκειμένου να εξεταστούν ως σοβαρές μεταβλητές μεταστροφής κομματικών προτιμήσεων, θα πρέπει να έχουν κατ' αρχήν καταστεί *πολιτικές θεματικές*: να είναι δηλαδή, τουλάχιστον, στοιχεία του δημόσιου λόγου και των κομματικών προγραμμάτων, όπως και των κομματικών διαφορών, με άλλα λόγια, να υπάρχουν καταγεγραμμένες διαφορετικές προσεγγίσεις εκ μέρους των κομμάτων. Στις ημέρες μας η πρόσληψη της κρίσης απασχόλησης ως μιας τέτοιας πολιτικής θεματικής πιθανόν σταδιακά να υποβαθμίζεται έναντι άλλων όψιμων προβλημάτων, όπως είναι π.χ. το θέμα της μετανάστευσης και εν γένει η προβληματική της παρουσίας του Ξένου σε χώρες της Ευρώπης ή και εξαιτίας διαδικασιών εθνικής ομογενοποίησης (το πρόβλημα του εθνικισμού) σε παλαιότερα και νέα κρατικά σύνολα. Ανατροπή της θε-

99. H. Rattinger, «Politisches Verhalten von Arbeitslosen», στο D. Oberndörfer κ.ά., *ό.π.*, σ. 108.

100. I. Crewe - D. Denver (επιμ.), *Electoral Change in Western Democracies*, Croom Helm, Λονδίνο και Σίδνεϊ 1985, σ. 1-22.

ματικής ιεραρχίας από τους εκλογείς ενδέχεται να επιφέρει και διαφορετική θεμελίωση σε ό,τι αφορά τις προϋποθέσεις μεταστροφής των κομματικών προτιμήσεων. Η εξέταση, όμως, ενός τέτοιου ενδεχομένου προφανώς υπερβαίνει και τις φιλοδοξίες και τα όρια της μελέτης αυτής.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- APuZ: *Aus Politik und Zeitgeschichte*.
 APSR: *The American Political Science Review*.
 ΕΕΠΕ: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*.
 ΕΕΠΕ: *Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης*.
 PVS: *Politische Vierteljahresschrift*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ACKERMAN, J., «Political economic cycles», *Kykos*, τόμ. 1 (1947).
 ALT, J. - CHRYSTAL, K., *Political Economics*, University of California Press, Berkeley 1983.
 BAKKE E.W., *The unemployed man*, Nisbet 1933.
 BECKER G.S., *The economic approach to human behavior*, University of Chicago Press, Σικάγο-Λονδίνο 1976.
 BECKMANN M., «Radikalisierung oder Apathie?», *PVS*, τόμ. 29 (1988).
 BERELSON, B. - LAZARFELD, P.F. - MCPHEE, W., *Voting. A study of opinion formation in a Presidential Campaign*, Σικάγο-Λονδίνο 1954.
 BERGER, H. - TRAAR, K., «Grundlegende Faktoren des Wahlverhaltens», *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 3 (1983).
 BETZ, H.-G., «Wahlenthaltung und Wählerprotest im europäischen Vergleich», *APuZ*, B19/1992.
 BLOSSFELD, H.-P. - MAYER, K.-U., «Labor Market Segmentation in the Federal Republik of Germany: an empirical study of segmentation theories from a life course perspective», *European Sociological Review*, τόμ. 4, 2 (1988).
 BONß, W. - HEINZEM, R. (επιμ.), *Arbeitslosigkeit in der Arbeitslosengesellschaft*, suhrkamp 1984.
 ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, Β., *Νέα ένδεια και αρωγή. Συρρίκνωση της αγοράς εργασίας και κοινωνικές πολιτικές*, Παπαζήσης, Αθήνα 1992.

- CAMPBELL, A. - GURIN G., - MILLER, W., *The Voter decides*, Evanston 1954.
- CAMPBELL, A. - CONVERSE, P.H.E. - MILLER, W.E. - STOKES, D.E., *The American Voter*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1960.
- CREWE, I. - DENVER, D. (επιμ.), *Electoral Change in Western Democracies*, Croom Helm, Λονδίνο και Σίδνεϋ 1985.
- ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ, Ν., «Κόμματα "νέας πολιτικής". Πολιτικές και πολιτισμικές οριζουσες», *ΕΕΠΕ*, 1 (1993).
- ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Θ., *Το κομματικό φαινόμενο*, Παπαζήσης, Αθήνα 1993.
- DOWNS, A., *Οικονομική θεωρία της δημοκρατίας*, Πρόλογος-επιμέλεια Ηλία Κατσούλη, Παπαζήσης, Αθήνα 1990.
- EBERWEIN, W.-D. (επιμ.), «Politische Stabilität und Konflikt», *PVS-Sonderheft*, τόμ. 14, (1983).
- EDWARDS, R.C. κ.ά. (επιμ.), *Labor Market Segmentation*, Lexington/Mass. 1975.
- EIFORT, M., *Die Nichtwähler. Wahlenthaltung als Form des Wahlverhaltens*, Schöningh, Paderborn 1994.
- EISENBERG, P. - LAZARSELD, P.F., «The psychological effects of unemployment» *Psychological Bulletin*, 35 (1938).
- FALTER, J.W., «Politische Konsequenzen von Massenarbeitslosigkeit», *PVS*, τόμ. 25, (1984).
- FEIST, U. - FRÖHLICH, D. - KRIEGER, H., «Die politischen Einstellungen von Arbeitslosen», *APuZ*, B45/1984.
- FIORINA, M., *Retrospective Voting in American National Elections*, New Haven, Yale University Press, 1981.
- FREY BR., «Ökonomie als Verhaltenswissenschaft», *Jahrbuch für Sozialwissenschaft*, τόμ. 31 (1980).
- FREY, BR. - WECK, H., «Hat Arbeitslosigkeit den Aufstieg des Nationalsozialismus bewirkt?», *Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik*, τόμ. 196, 1 (1981).
- GEIGER, TH., *Die Soziale Schichtung des deutschen Volkes*, Ferdinand Enke, Στουτγάρδη 1932.
- GINSBERG, B. - SHEFTER, M., *Politics with other means*, Νέα Υόρκη 1990.
- GOLDTHORPE, J.H. - LOCKWOOD, D. - BECHHOFFER, FR. - PLATT, J., *The Affluent Worker: Political Attitudes and Behaviour*, Cambridge University Press, Λονδίνο 1968.
- GOZIER, M. - HUNTINGTON, S.P. - WATANUKI, J., *The Crisis of Western Democracy. Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission*, Νέα Υόρκη 1975.
- HENNIS, W. - KIELMANSEGG, P.G. - METZ, U. *Regierbarkeit*, 2 τόμοι, Stuttgart 1977/79.

- ΘΩΜΑΔΑΚΗΣ, ΣΤ. - ΣΕΡΕΜΕΤΗΣ, Δ., «Ο εκλογικός δημοσιονομικός κύκλος», *ΕΕΠΕ*, 2 (1993).
- INGLEHART, R., «Post-Materialism in an Environment of Insecurity», *APSR*, τόμ. 75, 1981.
- JAHODA, M. - LAZARFELD, P.F. - ZEISEL, H., *Die Arbeitslosen von Marienthal. Ein soziographischer Versuch*, suhrkamp 1975 (1933).
- KAASE, M. - KLINGEMANN, H.-D. (επιμ.), *Wahlen und Politisches System*, Westdeutscher Verlag, Opladen 1983.
- ΚΑΖΑΚΟΣ Π., «Οικονομική πολιτική και εκλογές: Ο πολιτικός έλεγχος της οικονομίας στην Ελλάδα: 1979-1989», στο ΕΕΠΕ, *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990.
- KALECKI, M., «Political aspects of full employment», *Political Quarterly*, τόμ. 14, 4 (1943).
- KALTEFLEITER, W., *Wirtschaft und Politik in Deutschland*, Opladen, Köln 1966.
- KIEWIET, D.R., *Macroeconomics and Micropolitics. The electoral effects of economic issues*, Σικάγο 1983.
- KIRCHGÄSSNER, G., «Wirtschaftliche Lage und Wählerverhalten», *PVS*, τόμ. 18, 2-3 (1977).
- KIRCHGÄSSNER, G., «Können Ökonomie und Soziologie voneinander lernen?», *Kykos*, τόμ. 33, 3 (1980).
- KLINGEMANN, H.D. - TAYLOR, CH.L., «Affektive Parteiorientierung, Kanzlerkandidaten und issues», *PVS*, 18 (1977).
- KLINGEMANN, H.-D. - KAASE, M. (επιμ.), *Politische Psychologie*, *PVS-Sonderheft*, 12 (1981).
- KRAMER, H., «Short Term Fluctuation in the US Voting Behavior», *APSR*, τόμ. 65 (1971), σ. 131-143.
- KRIEGER, H., «“Anti-Regierungs-“ oder “Klientelthese“?», *PVS*, τόμ. 26 (1985).
- KRIEGER, H. - LIEPELT, K. - SCHNEIDER, R. - SMID, M., *Arbeitsmarktkrise und Arbeitnehmerbewußtsein*, Infas, Campus 1989.
- KORNHAUSER, W., *The Politics of Mass Society*, Λονδίνο 1960.
- LAZARFELD, P.F. - BERELSON, B.R. - GAUDET, H., *The People's Choice*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη, Λονδίνο 1965.
- LEHMAN-SCHLOZMAN, K. - VERBA, S., *Injury to Insult, Unemployment, Class and Political Response*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, Λονδίνο 1979.
- LEITHNER, CHR., «Economic Conditions and the Vote: A Contingent rather than Categorical Influence», *British Journal of Political Science*, τόμ. 23.
- LIPSET S.M., *Political man. The social bases of Politics*, Νέα Υόρκη 1963.
- LIPSET, S.M. - ROKKAN, ST. (επιμ.), *Party Systems and Voter Alignments: Cross National Perspectives*, Νέα Υόρκη 1967.

- LUHMANN, N., «Wirtschaft als Soziales System», *Soziologische Aufklärung* 1, Westdeutscher Verlag, Opladen 1984.
- LUHMANN N., «Komplexität», *Soziologische Aufklärung* 2, Westdeutscher Verlag, Opladen 1986.
- MULLER, E. - SELIGSON, M. - TURAN, I., «Education, participation, and support for democratic norms», *Comparative Politics*, τόμ. 20, 1 (1987).
- NIEMI, R. - WEISBERG, H. (επιμ.), *Controversies in american voting behavior*, San Francisco 1976.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Η., *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1985.
- NOELLE-NEUMANN, E., *Werden wir alle Proletarier? Wertewandel in unserer Gesellschaft*, Interform, Ζυρίχη 1978.
- NORDHAUS, W.D., «The Political Business Cycle», *Review of Economic Studies*, τόμ. 42, 2 (1975).
- OBERNDÖRFER, D. - RATTINGER, H. - SCHMITT, K. (επιμ.), *Wirtschaftlicher Wandel, religiöser Wandel und Wertewandel*, Duncker u. Humblot, Βερολίνο 1985.
- ORDESHOOK, P. - RIKKER, W. «A theory of the calculus of voting», *APSR*, τόμ. 62, 1 (1968).
- OWENS, J.R. - WADE, L.L., «Economic Conditions and Constituency Voting in Great Britain», *Political Studies*, τόμ. 36 (1988).
- PALFREY, TH. - ROSENTHAL, H. «Voter participation and strategic uncertainty», *APSR*, τόμ. 79, 1 (1985).
- PAPPI, F.U., «Sozialstruktur, Gessellschaftliche Wertorientierung und Wahlabsticht», *PVS*, 18 (1977).
- POPKIN, S. - GORMAN, J.W. - PHILLIPS, CH. - SMITH, J.A., «Comment: What have you done for me lately? Toward an investment theory of voting», *APSR*, τόμ. 70 (1976).
- ΡΑΣΚΕ Γ. - Η. ΚΑΤΣΟΥΛΗΣ κ.ά., *Τα πολιτικά κόμματα της Δυτ. Ευρώπης*, τόμ. 2., Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993.
- RAMMSTEDT, O., «Betroffenheit - was heißt das?», στο N. Luhmann, *Rechtssoziologie*, 2 τόμοι, Rowohlt, Reinbeck 1972.
- RATTINGER, H., *Wirtschaftliche Konjunktur und politische Wahlen in der BRD*, Dunker u. Humblot, Berlin 1980.
- ROTH D., «Ökonomische Variablen und Wählerverhalten», *PVS*, τόμ. 14, 2 (1973).
- ROTH, D., «Ökonomische Situation und Wahlverhalten: Das Beispiel Arbeitslosigkeit», *PVS*, τόμ. 18, 2/3 (1977).
- SCHMITT, M., «Wahlen, Parteienpolitik und Arbeitslosigkeit», *APuZ*, B17/1986.
- STARZACHER - SCHLACHT - FRIEDRICH - LEIF (επιμ.), *Protestwähler und Wahlverweigerer*, Köln 1992.

- STOKES, D.E., «Spatial Models and Party Competition», *APSR*, τόμ. 57, 2 (1863).
- TUFTE, ED.R., *Political Control of the Economy*, Princeton University Press, Princeton 1978.
- WACKER, A. (επιμ.), *Vom Schock zum Fatalismus?*, Campus, Frankfurt a.M. 1978.
- WHITELEY, P.M. (επιμ.), *Models of Political Economy*, Sage, Λονδίνο και Beverly Hills 1980.